

Zubereraren sailkapenerako

KOLDO ZUAZO

(E.H.U.)

0. Abstract

The dialectal variety of Soule has its own clearly differentiated place within the group of Basque tongues. Situated in the far north-east of the Basque Country, its geographical position has had a decisive influence on its distinctive personality. On top of this came the administrative reorganisation of 1926, which resulted in this province being separated from those of Labourd and Basse-Navarre.

Despite all this, however, several characteristics regarded as specific to Souletin are also in fact repeated in Roncalese and in the varieties of Mixe (=Amikuze) and Bardos, and even, though to a lesser extent, in other tongues of Eastern Basse-Navarre and in Salazarese. It is precisely these varieties that constitute in our opinion what we have termed the Eastern dialectal nucleus.

1. Sarrera*

Euskalkien artean badira batzuk besteak baino bilakaera gorabeheratsuagoa izan dutenak eta, adibiderik aipatzekotan, bizkaiera gence denetan nabarmenena. Euskalki honen azken bi mendeotako nondik-norakoari so egiten badiogu, gertaera ezin harrigarriago batez jabetuko gara behingoan: Euskal Herrian *hizkuntza bi* (erdarak kontutan hartu gabe, jakina) daudela esatera iritsi gara, horietarik bata bizkaierak eta, bestea, gainontzeko guztien multzoak osatzen omen dutelarik. Hizkuntz bitasun honen jatorria ulertu ahal izateko, etnia ezberdin bi izan zirela antzina aldarrikatuko da: oraingo bizkaieradunen arbasoena batetik eta gainerako euskaldunena bestetik. Mendeen harian, etnia ezberdin bi hauek elkarrengana hurbilduz eta elkarren arteko harremanak sendotuz joan ahala, hizkuntzekin ere beste horrenbeste jazo bide da eta horretantxe omen datza, hain zuzen ere, gaurregungo bizkaierak euskarekin dauzkan kidetasunen oinarria¹.

Ez zaigu iruditzen honelako uste eta aburuak euskaldunon onerako izan direnik eta bai, aitzitik, oso kalterako eta haxe litzateke, besteak beste, bizkaitarrek, sarri askotan, euskararen batasunaren aurrean agertu izan dituzten aurkako jarrerak ulertzeko arrazoietariko bat.

Zubereraz den bezainbatean, ezingo dugu, noski, bizkaieraren maila berean ezari, baina haren bilakaeran ere badira bigarren hau gogora ekartzen diguten auzimauzi zenbait.

* Nire eskerrona kartagintzan lagundu nauen Andoni Elorduiri eta makinatxo bat argibide eta ohar egin dizkidan Joseba Lakarra lankideari.

(1) Gertaera hauei buruzko zehaztasun gehiagotarako ikus Zuazo 1988b, 107 hh. Laburrago Zuazo 1989a-n.

Bizkaiera legez, *bazter-euskalkia* dugu zuberera eta kokagune geografiko berezi horren ondorioak hizkuntzan ere isladatu egin behar nahitaez. Honelakoetan, baina, hizkuntza barruko indarrek besteko eragina —eta are biziagoa ere bai!— izan ohi dute maiz hizkuntzaz kanpokoek.

Zuberoari lotzen bagatzaizkio, erabakiorra dugu 1789ko Iraultza ondoren (1790eko otsailaren 26an, zehatzagoak izateko) hartutako erabakia, beronen bitartez Ipar Euskal Herria arrondizamendu bitan banatu bait zen: Baionakoa batetik eta Maulekoa bestetik. Bigarren honetan Donapaleu, Iholdi, Donibane-Garazi, Baigorri, Maule eta Atharratzeko kantonamenduak bildu ziren (Zuberoa osoa eta Nafarroa Behereko ekialdea, beraz) eta horrela iraun zuen harik eta 1926an Mauleko arrondizamendua ezabatu zuten arte. Harrez geroztik, Lapurdi eta Nafarroa Behereko kantonamendu guztiak Baionako arrondizamenduari atxikirik ditugu, Maule eta Atharratzekoak Oloronekoari bildurik dauden bitartean eta, hortaz, Hegoaldean Nafarroa Garaiarekin gertatzen ari den bezalaxe, Iparraldean ere gero eta sakonagoa da Zuberoak beste bi euskal herrialdeekiko duen haustura.

François Fourquetek berrikitan erakutsi digunez, bestalde, arrazoi politikoez landara, tartean dira sozio-ekonomikoak ere. Ez da izan Iparralde osoan bere eragina gainontzeko herrialdeetara hedatu eta, aldi berean, herrialde horietako populazio haborokinak bereganatzea lortu duen benetako hiribururik. Uztaritze, Donibane-Garazi edo Maule, bakoitza bere eskualdeko edo, gehienik ere, bere herrialdeko hiriburu baizik ez da bilakatu.

Baionari dagokionez, berriz, ez da ahanzi behar, alde batetik, Euskal Herritik aldenduxerik ibili izan dela luzaroan. Bestetik, eta Fourquetek berak (1988, 61) gogora ekarri digunez, aspaldikoak dira Baiona (hiri merkataria hau) eta barrukaldeko herri lapurtarren (nekazaritzari lotuak hauek) arteko istiluak, denetan larrienak 1343an Pé de Puyane auzapez baionesa eta Lapurdiko handikien artean jazotakoak direlarik. Baiona, hirugarrenik, hiri gaskoina izan da euskalduna baino areago eta, horrenbestez, ez da benetako «euskal hiriburutzat» hartu barrukaldeko euskaldunen buru-bihotzetan, nahiz eta azken garaioan gauzak zertxobait aldatuz joan diren. Baiona bera ere, laugarrenik eta azkenik, ez da merkatalgune eta industrigune azkar eta indartsu izan eta, horrexegatik beharbada, ez da eskualde ekonomiko sendo baten ardatz bilakatzeraz ere iritsi, horretarako ahaleginak ugariak eta aspaldidanikoak izan diren arren².

Hiriburu ekonomiko, politiko eta, beraz, linguistikorik ezaren emaitzak neurtzeko, F. Fourqueten beraren hitzak (1988, 62) aldatuko ditugu hona: «Absence de capitale? Donc absence de région, absence de Pays Basque».

Egia da, hala ere, azken 30 urteotan, eta M-A-B (Miarritze-Angelu-Baiona) gunea indartzearen ondorioz, aldaketa ttipi bat nabari dela: Iparralde barrukaldeko herrietatik Ameriketa eta frantsez Estaturanzko (Paris, Bordele...) emigrazioa apaldu eta behehitu egin da hein batez eta M-A-B gune hori bihurtu da haborokin demografiko horietako zati baten jomuga eta topaleku. Gune hauxe bihurtu da, halaber, euskal kulturaren eta euskara berreskuratze eta gaurkotze ahaleginaren erreferentzia eta eredu nagusi.

Zuberoaz den bezainbatean, bestalde, Biarnoarekin eta, Txomin Peillenek (1981, 406) adierazi legez, Nafarroa Garaiarekin izan ditu harremanik estuenak, Lapurdi eta Nafarroa Beherearekikoak urriak eta azalekoagoak izan diren bitartean eta joera hauen eragina arlo guztietan —hizkuntza barne— nabarmenduko da. Zuberotarrek, euren

(2) Fourquetek (1988, 8) dioenetik, 1836an plazaratu zuen Baionako Merkatal Ganbarak, Iparralde osoa —Zuberoa barne zela— eta Akizeko arrondizamendua bilduz, «Adour» izeneko departamendua eraikitzeko eskaria.

burua auzokoengandik bereizi behar horrek bultzatuta edo, nonbait, «manexek»³ erabiltzen ez dituzten hitz, aditz, esapide... haiei emango diete —horretarako beta izatera behinik behin— lehentasuna sarri askotan. Aldi berean, arreta handi eta «fiertasun» bizia erakutsiko dute, René Lafonek ere (1958, 83) salatu bezala, zubererak —baina ez gainerako euskalkiek!— dituen apartekotasunak jagon eta babestearren: «Il est vrai que les Souletins (...) sont surtout sensibles aux fautes concernant l'emploi de *u* et de *ü* et à celles qui concernent la place de l'accent».

Esanak esan, eta gorago ere aurreratu dugunez, zubererak sortu dituen arazoak ez dira bizkaierarenak bezain larriak izan. Ezta hurrik ematekoak ere. Alabaina, eta azken urteotan burututako ikerketei esker (ikus Lakarra 1986, Zuazo 1988c eta han aipatu iturriak), askozaz hobeto ezagutzen dugu bizkaieraren bilakaera zubererarena baino eta, ondorio nagusi gisa, ez dela bizkaiera uste bezain berezia eta apartekoa baieza dezakegu bete-betean.

Ikerketon emaitzek erakutsi dutenaren arabera, bizkaieraren ezberdintasunak lau motatakoak izan ohi dira gehienbat: a) bizkaierak atxiki dituen arkaismoak, b) bizkaierak —eta azken bi mendeotan batez ere— burutu dituen berrikuntzak, c) hizkuntzak eskaintzen zituen aukeretatik, bizkaierak horietako bata eta gainontzeko euskalkiek bestea(k) hobetsi izatetik sortuak eta d) bizkaitartzat jotzen diren ezaugarriak, baina euskalki horren eremua aise gainditzen dutenak edota eremu hori bere osotasun guztian betetzera iristen ez direnak.

Guzti hau aintzakotzat hartuz, ez dirudi inondik inora ere, bizkaiera gainerako euskalkiei kontrajartzeko adina arrazoi dagoenik eta auzokoek berarengan soma dezaketan aparteko izaera hori azaleko itxura baizik ez dela esango genuke: bizkaiera bazter-euskalki izatearen ondorio zuzen eta garbia, azken batez.

Zuberera, ostera, ezezagunagoa zaigu, baina, bagaude, beronen apartekotasunaren muina ere ez ote datzan antzeko arrazoietan eta horixe da, hain zuzen, ondoko lerroetan frogatzen ahaleginduko garena, hau da, ea *zein* eta *zenbat* diren zubereraren ezaugarriak batetik, eta, bestetik eta bereziki, ea noraino zuberotartzat jotzen diren ezaugarriok *euskalki horri bakarrik* dagozkion eta noraino *auzokoek ere* ezagutzen eta erabiltzen dituzten.

Horretarako, eta ezinbestean, muga jakinak ezarri dizkiogu geure sailari: XIX. mendeaz geroztiko *arauemaile* (gramatikagile, hiztegegile...) eta osterantzeko *iker-tzaileen* lanak dira soil-soilik aztergai hartu ditugunak. Garbi dago, hortaz, ez dugula txosten xume honetan zubereraren erabateko azterketa burutu. Mendeetan zehar zubereraz ondutako izkribuen miaketa zorrotzak, batetik, eta gaurregun bizirik dirauten hizkera zuberotarren bilketa zabal eta zehatzak, bestetik, beharko dituzte hemen jasotakoak osatu, egiaztatu edo gezurtatu.

2. Oihenart (1592-1667) bide-urratzaile

XIX. mendeko zubereraren arauemaileei ekin aurretik, ordea, nahitaezkoa deritzogu berauen —eta are euskal arauemaile guztien— aitzindari den Oihenarti buruz bizpahiru ohar egiteari. Bere *Notitia*-ko (1. arg. 1638koa eta bigarrena, dexente aldaturik, 1656koa da) XIV. atalean euskal gramatikaren hasikin batzuk tartekatu zituen eta badira bertan azpimarratu beharreko argibide zenbait (cf. Oyharçabal 1989):

a) Oihenart da euskarak mugatzaile bi (sg. *a* / pl. *ak*) dituelakoaz jabetzen lehen-bizikoa eta hori gaurregun —eta G. Arestiren hitzak geure eginez— «Fernandoren egia» bat irudi dakigukeen arren, haren aurrekoek —eta Oihenartek berak ere Mari-

(3) Aipatzen ari garen zatiketa horren lekuko, hain zuzen, guztiz adierazgarria da, zuberotarrek, eurak bezain «üskaldün» ez omen diren lapurtar zein nafarrei eman ohi dieten «manex» goitzena.

neo Siculo, Garibay eta Merula aipatu zituen horren lekuko—, euskal hitzak, gehienak behintzat, singularrean *a* batez eta pluralean *ak* batez amaitzen zirela uste zuten. Aurrekoek ezezik, Oihenarten garaikide eta are ondorengoek ere akats berbera egin zuten, hala nola B. Echavek, S. Pouvreaux, Micoletak, Zaldibiak... eta XVIII. mendean bertan ere horretan irauin zuten Pierre d'Urtek edo Sarako Etcheberrik, nahiz eta azken honek Oihenarten esanen berri bazuen. Mugaz honaindi Larramendi (*El impossible vencido*, 1729, 16) izan zen, guztiz oker ez bagaude, *a* horren mugatzailetasuna salatzen lehena.

b) Euskarak deklinabide bikoitza, mugatua bata eta mugagabea bestea, daukala esango bagenu, horri ere Fernandoren egia eritziko lioke gutariko edonork. Nolanahi ere, ez da hain aspaldikoa bikoiztasun honen aurkikuntza. 1827an plazaratutako gramatikan jo zuen Darrigolek bere burua deklinabide mugagabearen edirele:

Le basque reconnaît deux nombres seulement, le singulier et le pluriel; mais, avant tout, les noms de cette langue présentent un sens indéfini quant au nombre. Ce sens étant le premier que présentent les noms basques, sous leur forme la plus simple, il est étonnant que nos grammairiens ne l'aient pas saisi (...) (Darrigol 1827, 44).

Berdin beheraxeago (70. or.) ere:

Le premier membre de la déclinaison, que nous avons qualifié d'*indéfini*, n'ayant point été traité jusqu'ici par nos grammairiens (...).

Darrigolen esanok gorabehera, Humboldték zein Astarloak ere ba omen zeukaten, Mitxelena (*PT*, 368) zuzen salatu zuenez, deklinabide mota honen berri. Guk, geure aldetik, 1826an—Darrigolena baino urtebete lehenago beraz— argitaratutako Lécluse-ren gramatikan ere (1826, 82) aipatzen dela deklinabide mugagabea erantsiko dugu, eta, adierazgarriena dena, Léclusek —geroago Abbadiek (1836, 11 eta 33) egingo zuen bezala— Oihenarti zor ziola honetaz ohartu izana aitortu zuen. Izan ere, Oihenartek dakarren deklinabide ereduari (1656, 338-339) argi eta garbi erakusten dira «artikulurik gabeko» eta «artikuludun» deklinabideen artean dauden ezberdintasunak.

c) Oihenart dugu, hirugarrenik, *zu*, antzina, plurala zela jakitera eman zuen lehenbizikoa: sg. *hi* ≠ pl. *zu*⁴. Gero, eta gizarteak bizi zituen aldaketek horretataraturik, *zu* hori singular bihurtu bide zen errespetua adieraziz eta *hi*-ren erabilpen esparruak murriztuz. Pluralerako, aldis, *zuek* sortu zen.

3. XIX. mendeko arauemaileak

XIX. mendeko zubereraren arauemaileongan badira, gutxienik ere, ezaugarri orokor bi. Alde batetik, guztiz nabarmena da zuberera arautzeko, lantzeko eta literatur euskalki bilakatzeko daukaten gogoia eta J. Augustin Chaho izan genuen zeregin honetan lehiatsuen eta adoretzuen ihardun zuena. 1836an Abbadierekin batera argitaratutako gramatikari (zubereraren lehena), 1856an plazaratu zuen hiztegia (zubereraren lehena hau ere) gehitu behar zaio, baina, horrezaz gain, ez dira aiantzi behar 1845az geroztik *Ariel* nahiz *Le Messager de Bayonne* kazetetako orrialdeetan ortografia arautze eta bateratzearen egin zituen ahaleginak.

Izkribuzko esparruetan gutxi erabilia izan den euskalkia eginkizun horretarako egokitu eta trebatu nahi izateak, bestalde, euskalki horrekiko nolabaiteko atxikimendu eta harrotasun maila ere (= *language loyalty*) adierazten du noski, eta agerian eta esplizituki salatu zuen Abbadiek (1836, 30) horren kontzientziarik eza Oihenartez mintzo zela:

(4) Gogora dezagun *zuek dozu* bezalakoak erabilera gaiztotzat zeuzkala J. M. Zavalak; cf. Zuazo 1988a, 562.

Quoique Souletin, Oihénart ne perd pas une occasion de déclamer contre les différences de dialecte des Basques orientaux, et il a puisé tous ses exemples dans le dialecte du Labourd. Il stigmatise nos locutions du titre de formes corrompues.

Abbadieren eritziz, beraz, Chahok eta biek argitaratzera doazen gramatika da zubererak izan duen lehena eta ez Oihenartena, honek, zuberera arbuaiatu eta lapurtera goratu zuenez, eredutzat ere azken hauxe hobetsi zuelako⁵.

Chahok, bere aldetik, aditzaren eredutzat zubererarena hartu zuela dio, aukera horren arrazoia honako hau izan zelarik: «(...) nous avons employé le plus régulier et le plus parfait des dialectes vascons, qui est le souletin (...)» (Abbadie 1836, 157). Berdintsua, halaber, Inchauspere (1858, viii-ix) aburua: «Nous l'avons pris dans le dialecte Souletin qui est celui qui le possède le plus complet dans ses formes et en même temps le plus simple et le plus régulier dans ses flexions».

Arauemaile guzti hauen baitan, beraz, zubererarenganako atxikimendu bizia nabari da. Archu da, beharbada, aipatu helburuetatik zertxobait saihestu zena. Badirudi haur euskaldunei frantsesa ikasteko bidea erraztea zela bere xede nagusia eta ez horrenbeste zuberera trebatzea eta standardizatzea. Horixe da, izan ere, Archuk berak (1848, 11) aitortu zuena:

Erranen daute, araz, Errearoaren 1833 eta 28-ko legheak zabaltu duela muga berribat ikhastarzunari, eta uskal-herriko ikhaserazlek behar dutela bere skolierer frantsesa erakutzi. Behar bada bai. Bainan nola erakhuts ahal diote? Eztute uskaldun eta franzas gramatikarik, eztute uskaldun eta franzas hitzteghirik.

Beheraxeago ere (13. or.), euskarazko gramatika baten beharra salatzearekin batera —Martin Harrieten lehenagokoa berak ezagutu eta erabilia zuen arren—, asmo berbera errepikatu zuen:

Uskal-herriko haurrek beharlukete, hola da ja ene ustea, *habil-enekinkobat* [*vademecum* ezarri zuen frantsesezko bertsioan], gramatikabat, zoinekin ikhas ahal dezen berek Franzas hitzkuntza. Gramatika hori haur hoién eskuetara hel artino, uste dut alegia igorten deitzedan hoiek aisaeraziren dereiela Franzesaren ikhastia.

Lehenengoz 1852an argitaratu zuen gramatikaren hitzaurrean, orobat, elebiduna egin zuela iragarri zuen (1868, v), ikasleek, horrela, hizkuntza biak alderatuz, frantsesa erosoago ikas zezaten.

Edozelan ere, ortografia arautze eta bateratze ahaleginetan bat etorri zen Chaho eta Abbadierekin eta ez zuen inolaz ere ontzat eman bere aurreko idazle eta arauemaileek ibilitako bidea, hauek, gehienetan, erdaren menpe jokatu omen zutelako: «Pour nous, nous n'avons pas cru devoir les suivre dans leurs errements» (1848, 16).

Zuberera literatur euskalki bilakatzeko gogo bizi horretaz landara, bada, XIX. mendeko arauemaile zuberotarrongan, bigarren ezaugarri orokor bat: den-denek daukate kontutan Euskal Herria bere osotasun eta zabaltasun guztian. Epe honetan zehar ez dugu, guk behintzat, zuberera beste euskalkietatik urruntzeko eta banatzeko grinarik somatu eta bai, aitzitik, zuberotarrak —eta, hortaz, baita zuberera ere— Euskal Herri horren zati direneko kontzientzia garbia⁶.

Eritzi honen sendogarri, esango dugu, zubereraren aditz ereduarekin batera, hala Archuk nola Inchauspek, lapurterarena, gipuzkerarena eta bizkaierarena ere ezarri

(5) Hona hemen, bidenabar, XVII. mendean bertan lapurterak Zuberoan barrena ere zeukan prestigioaren beste adibide bat; ikus honetaz Zuazo 1987.

(6) Alde nabarmena dago, beraz, zubereraren arauemaile hauen eta lehen gramatika bizkaitararren —argitaratzen «lehena», jakina— egilearen artean. Izan ere, J.M. Zavalaren gramatika (1848) emanak

zituztela. Baina Chaho jarri beharko dugu, oraingoan ere, denen buruan. 1836ko gramatika, esate baterako, «Zazpi uskal-herrietako uskalduner» eskaini zien eta hori benetan ere adierazgarria da, garai hartan mugaz honaindikoek «Irurac bat» edo, gehien jota, «Laurac bat» bezalako esparruetatik harantzago ez zutelako beste deus ikusten. Chaho, gainera, ez zen hitz hutsetan geratu eta 1856an argitara emandako hiztegia, euskaraz eta latinez gainera, frantsesez eta gaztelaniaz ere egin zuen, horrela bai Iparraldeko eta bai Hegoaldeko euskaldunentzat erabilgarri gerta zedin⁷.

Ortografiari buruz proposatu zituen aldaketetan ere nabarmen isladatzen da kezka hori eta arau berriak euskaldun guzti-guztientzat onargarri izan zitezten —eta helburu hau behin eta berriz azpimarratu zuen Chahok!— amore emateko prest agertu zen hainbat auzitan. Ez zuen egoki ikusi, esate baterako, zubererak baizik ez dituen txistukari ahostunentzat grafema berezirik asmatzeari ekitea ez eta zuberotarrek ebakitzen duten *ü* bokala aparteko grafema batez adieraztea. *H*-aren erabilera murriztu —nahiz ez erabat baztertu— beharraz ere mintzatu zen, Iparraldekoei oker handiegirik egin gabe, Hegoaldekoei, era horretan, zailtasunak zertxobait arindu asmoz.

Eta bigarren ezaugarri orokor honek XIX.eko zuberotarrentzat balio baldin badu, zeresanik ere ez aurreragoko mendeetakoei bagagozkie. Abbadiek berak salatu zuen, gorago azpimarratu bezala, Oihenartek lapurteraranzko zeukan isuria. Tartasi dago-kionez, berriz, hauxe da *Onsa hilceco bidia* liburuaren hitzaurrean egileak berak (1666, 30) aitortu zuena: «Ené euscara, eta lengagia eztaquit aprobatia içanen denéz, bai, ala ez, badu orotaric çerbait, Çuberoac, Bassanauarrec, eta Lapurdik emandrau-co çerbait, baina ez oro». Iparralde osoko euskaldun eta euskalkiak zeuzkan, bada, Tartas arüetarrek gogoan.

Zubereraren muga estuak gainditzeko joera hori berori idoro uste du Tx. Peillenek (1983, 129) Bela bere herkidearen hizkeran: «Hiztegiaren mamiari begiraturaz (...) lekuka, Nafarroa Behereko euskararen kutsua, agian, senideen, etxekoen gandik, uste gabeen txertatu zaio».

4. Zubereraren ezaugarriak

4.1. Aski euskalki homogeneoa da zuberera⁸ eta, horrek, Larrasqueten (1928, 16-17) eritziz, Zuberoaren kokagune geografikoarekin ere izan dezake zerikusia, mendi garai eta baso zabalek banatzen baitute herrialde hau bere auzokoetatik: iparralde eta iparrekialdean, Josbaig eta Iñhasiko basoak tartekatzen dira Zuberoa eta Biarnoaren artean. Hegoaldean, aldiz, Auñamendi bortuek eta Irati oihanak ezartzen dute Nafarroa Garaiarekiko muga. Mendi gorak eta oihan zabalak (Arbaila, Olhabe-rieta...) ageri zaizkigu, halaber, mendebaleko ertzean, Nafarroa Beherearekiko muga, eta behin Phagolako eskualderaz gero baizik ez da ezabatuko berezko muga hori. Ipar-mendebaleko lurralde lau hauetantxe, hain zuzen, hautsiko da zubereraren batasuna: Amikuzeko azpieuskalkia da, Bonapartek berak ere iragarri zuenez, Berrueta, Domintxine, Ithorrotze, Olhaibi eta Lohitzünen mintzo dena. Ontzat eman

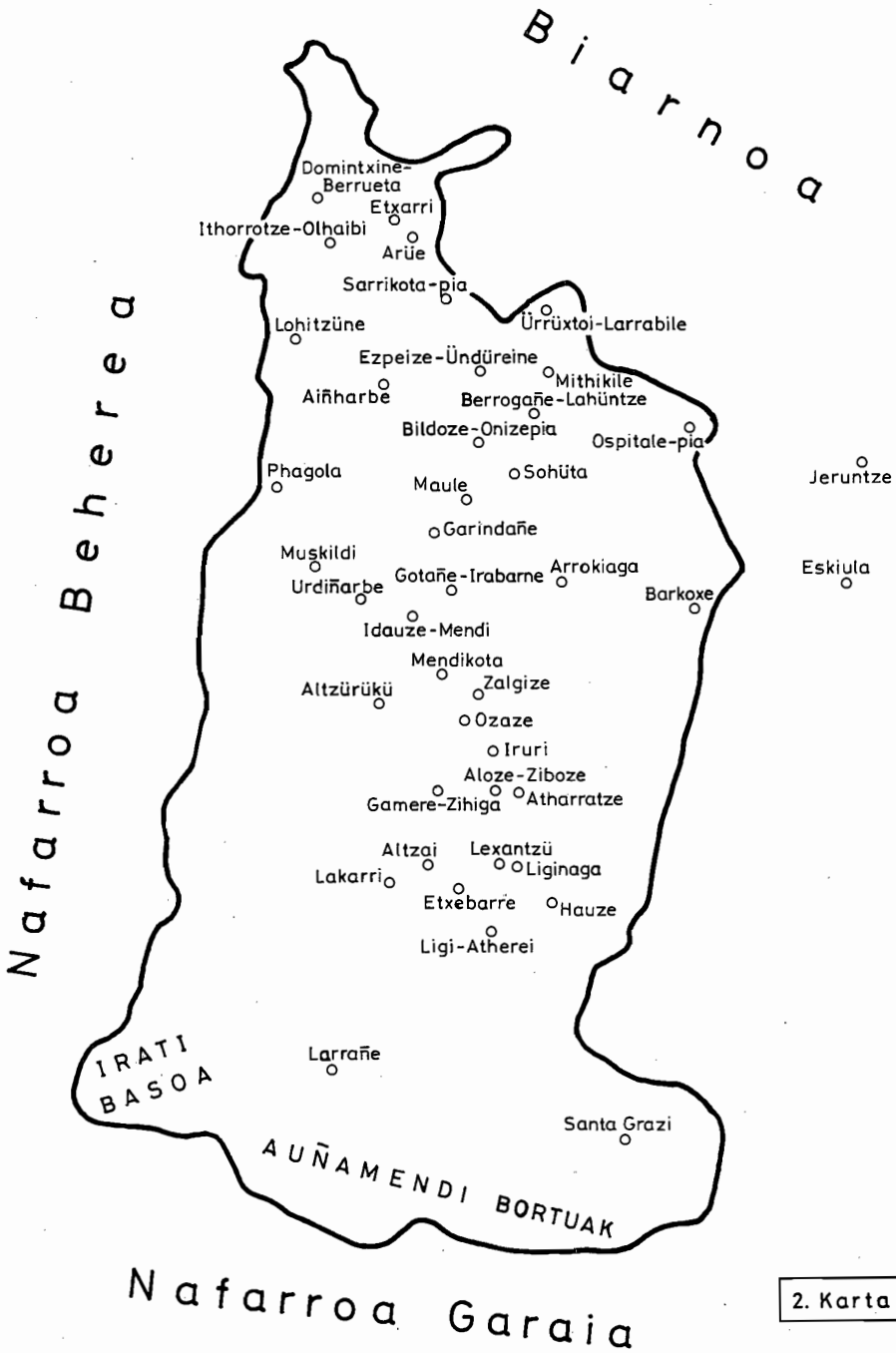
daude, dagoeneko, bizkaiera gainerako euskalkietatik banatzeko urratsak. (Ikus honetaz Zuazo 1988a eta Laka 1989 hiperbizkaieraren zaleek egiten duten Astarloaren era honetako «irakurketa praktikoa»).

(7) Cf., halaber, euskarazko *Ariel*.

(8) Hona hemen zuberera eta bizkaieraren artean nabari den beste ezberdintasunetariko bat. Bizkaieraren barruan, eta euskalki hau izkribuzko zereginetan erabiltzeari ekin zitzaion ena beretik gainera, eredu bi azaldu dira: ekialdekoa (Markina-Durangaldekoa) eta erdialde-mendebalekoa. Lehenaren jarraitzaile izan ziren Mogeldarrak, Fr. Bartolome, Astarloa, Arana-Goiri... eta bigarrenarenak, aldiz, Añibarro, Azkue, Zamarripa eta beste asko. Gertaera honek ere, jakina, zaildu egin du bizkaieraren arazoa.

1. Karta

2. Karta

izan du Pedro de Yrizarrek ere (1981a, II, 277-278) Bonaparteren erizpidea, baina Etxarri eta, agian, baita Arüeko hizkerak ere zerrrenda horri erantsi beharko litzazkiokela azpimarratuz⁹.

Zubereraren batasun orokor hori gorabehera, baina, banaketa argia omen dago hegoaldeko lurralde menditsuen (Basabüria) eta iparraldeko leunagoen (Pettarra) artean. Aspaldi jabetu zen honetaz Oihenart, 1657an plazaratu neurtitzei erantsitako hiztegiñoko berba batzuk *S*-koak (= la Soule) zirela esanez eta enparatuak, berriz, *SM*-koak, hots «Soule Meridionale, qui est le quartier de la montagne, appelé vulgairement *Bassaburua*» (1657, 68).

Eritzi bereko azaldu izan dira ondorengo beste zenbait, hala nola Yrizar (1981a, II, 278 hh) edo Tx. Peillen (1984, 249 hh), nahiz eta erabaki horren euskarri ez duten froga garbi gehiegirik aurkeztu.

Jean Larrasquet (1939, 17), Zuberoako seme eta zubereraren ikertzaile zuhurra, erabatekoa izan zen, hala ere, banaketa honetan: «Il est, en effet, nécessaire, indispensable, de distinguer linguistiquement la «Haute-Soule» et la «Basse-Soule», dont le parler est aujourd'hui très différent». Larrasquetek, jarraian, Basabüria eta Pettarraren arteko muga, Atharratze ondoko La Madeleine muinoan hasi, eta, Zalgizzen zehar, Arbailako oihanaren hegoaldeko ertzeraino hedatzen dela zehaztu zuen. Pettarrako hizkera berrikuntzetan azkarragoa izan dela ere jakin erazi zigun, berrikuntzotarik asko Zalgizeraino eta, inoiz, Atharratzeraino bertaraino zabaldu direla azpimarratuz.

4.2. Ikus dezagun sailez-sail eta banan-banan zubereraren ezaugarriok zertan dautzan:

A) *Bokalismoa*

1. Bokalismoari ekinez, [ü] bokala da zubereraren ezaugarrietarik adierazgarrienetakotzat hartu izan dena. Oihenartek bere atsotitzei (1657) egin sarreran aipatu zuen jada, frantseseko *u*-ren ebakera berekotzat joaz batetik, eta, bestetik, beraren erabilpen eremua zubererara ezezik Nafarroa Behereko zenbait hizkeratara ere hedatzen zela oharraziz.

1.1. Ebakeraz den bezainbatean, ontzat eman zuten XIX. mendeko arauemaile guztiek Oihenartek esana, baina Henri Gavelen (1921, 40) arabera, fr. *eu* bidez adierazi ohi den bokalaren antzeko hotsa ebakitzen omen dute hiztun askok. Gavelen esanak egiaztatza etorri zen handik lasterrera J. Larrasquetek (1928, 34) egindako ñabardura:

Pour l'ü, la langue s'élève légèrement plus que pour l'u. Cette voyelle est beaucoup plus ouverte que l'u français, la bouche s'ouvre davantage, la langue s'élève beaucoup moins et le passage de l'air est plus large. Le timbre est analogue à celui de l'oe fermé dans *gueuse*: toutefois la langue s'élève un peu moins et les lèvres s'arrondissent moins aussi.

Geroztik ere, H. Gavel eta J. Larrasqueten baieztapenekin bat etorri da zuberera sakonki eta gogotik aztertu duen R. Lafon¹⁰.

(9) Bonapartek berak ere (1869, «Observations», xxviii), dena dela, zubi-hizkeratzat jo zituen bi herri hautetakoak, «A Etcharry et à Aroue, où l'influence du mixain sur le souletin commence à se faire sentir» esan zuelarik.

(10) Ikus Lafon 1958, 79 nahiz Lafon 1962, 83. Baliteke, dena dela, ikertzaileek somatzen duten ezberdintasuna hiztun arruntak atzeman ez izana. Horixe da behinik behin Luis C-Nuñezek (1976, 158-159) Gamere-Zihigako berriemailearengandik jaso zuen eritzia: «(...) El informador, que es bilingüe vasco-francés, no encuentra absolutamente ninguna diferencia entre los sonidos [y] que emplea en las dos lenguas (...)».

1.2. XX. mendean barrena burututako ikerketek erakutsi dutenez, bestalde, ekialdeko zenbait hizkeratan gertatutako berrikuntza da *u* > *ü* aldaketa hau. Aski sistematikoki bete den aldaketa dugu gainera, zenbait inguramendu jakinetan izan ezik. Aldaketa eragotzi duten arrazoiak zehaztearren, Uhlenbeck-ek (1909, 489 hh) lehenengo eta Gavelek (1921, 40 hh) gero urratutako bideari, Lafon (1962, 85 hh) zein Mitxelenaren (FHV, 52-53) lanetan eman izan zaie jarraipena eta, emaitzok laburbilduz, ondoko hauxe da inguramendu horien zerrenda:

a) /r/ aurrean, hala nola, *hur* (= H₂O, baina *hürra* = fruitua), *bu(r)a* (erakuslea), *u(r)in* (= koipea, baina *ürin* = usaina), *gu(r)e*, *gu(r)i...* (baina *gü*, *gük*, *gützaz*, *gütan...*), *zu(r)e*, *zu(r)i...* (baina *zü*, *zük...*), *bulhar* (< **burar*, cf. erron. eta Arabako *bu(r)ar*), *barur*, *hi(r)u(r)...*

b) *r* + leherkari apikari aurrean: *urde*, *urdin*, *urthe*, *urthuki*, *lantxurda...*

c) *s* aurrean: *uste*, *ikhusi*, *busti...*

Zenbaitetan, ordea, inguramendu hauetan ere *u* > *ü* bete da. Hau, eskuarki, *-üra* amaieradun maileguetan (*arrenkü(r)a*, *ütü(r)a...*) eta asimilazioaren eragina jasan duten hitzetan (*buru* > **burü* > *bü(r)ü*, *usu* > **usü* > *üsü*, **burduña* > **burdüña* > *bürdüña* eta berdin *üngü(r)ü*, *khü(r)ütxe*, *lübü(r)ü...*) nabari da.

Alderantziz ere jazo daiteke, hots, aipatu inguramenduetan egon arren, *u* bokalari eutsi izana, baina hau, maizenik, *u* hori lehenagoko o batetik datorrenean (*muztü* (< *moztu*), *muntra* (fr. *montre*), *zuñ* (< *zoin*), *arrazü*, *arrathü...*) edota analogiaren eragina jasan dutenetan (*hurtü / hur*) suertatu ohi da.

Bokal honen maiztasunari dagokionez ere badira egin beharreko ohar batzuk. Zubereraren aldean urriak omen dira *ü*-ren agerraldiak amikuzeraz. Lafonen (1962, 95) arabera, zubereraz ziren inguramenduez gainera, *ts* eta bizkarkarien (*k*, *kh*, *g*) aurrean egotea ere ba omen da hemen eragozgarri eta honako hauek ekarriko ditu adibide gisa: *huts* (zub. *hüts*), *ukhan* (zub. *ükhen*), *ukhatü* (zub. *ükhatü*), *sukhalde* (zub. *sükhälte*), *kukuso* (zub. *küküso*), *lukhinka* (zub. *lükhainka*), *nuk*, *duk* (zub. *nük*, *dük*)¹¹, *suge* (zub. *süge*).

Amikuzeraz baino ere erabilpen urriagoa omen du Bardozen¹², Nafarroa Behereko eskualde hartan ziren salbuespeni gutxienik ere beste hauek erantsi beharko litzaizkiekeelarik bertone: *gu*, *zu*, *dun*, *nun*, *egun*, *haguna* (Lafon 1962, 96).

1.3. Bokal hauen hedaduraz, hirugarrenik, Bonaparte (1869, «Observations», xiv) dugu, Oihenarten esanak zehaztuz, zubereraren eremua gaintitu eta Amikuze zein Bardozeko hizkeretan ere erabilia dela jakin erazi ziguna. Zenbait aztarna, gainera, ekialdeko b-naf. (Arbela eta Beskoitze inguruetakoko hizkeretan) nahiz mendebaleko b-naf. (Uztaritze eta Lekorne inguruetakoa) ere aurki zitezkeela azpimarratu zuen.

Argibide berriak eskaini zizkigun honetaz Lafonek (1962, 95). 1887an burututako inkesta baten oinarrituz, *ü* bokala Amikuzeko 10-13 herritan baizik ez zela normaltasunez agertzen erakutsi zigula Allières-ek (*Via Domitia*, VII (1960), 205-221) gogora ekarri zuen eta Bourciez-ek 1895ean eginiko inkestaren arabera ere 8 zirela *ü* horretaz baliatzen ziren herriak erantsiko, nahiz eta, Lafonek berak oharterazi zue- nez, inkesta honetan ez zen beti hizkera mintzatua zen bezalaxe isladatu.

(11) Bonaparte bera ere (1869, «Observations», xiv) jabetu zen *düzü*, *dün* horien ondoan *duk* erabilzen zela amikuzeraz eta jarraian honako iruzkin hau egingo zuen: «Il paraît que l'*ü* semble trop mou au masculin».

(12) Lafonek (1962, 84) aditzera eman zuenez, guztiz bitxia da, hizkuntzari dagokionez, herri lapurtar honen izaera. Frantsesa, okzitanoa eta euskara ei ziren (eta egun?) bertako bizilagunek, haurtzarotik beretik, ikasi eta erabili ohi zituzten hizkuntzak. Zerabilten euskara ere berezi samartzat jo zuen Lafonek, berezitasun horietako bat *ü* bokala zelarik, nahiz eta Bardoze eta bokal hau erabiltzen den hizkerarik

Mitxelenak (*FHV*, 81-82 eta *SHLV*, 17), azkenik, erronkarian soma daitezkeen *i / u* bokalen arteko zalantzak direla eta, euskalki hau ere zubereraren bidelagun —*u* > *ü* aldaketaren lehenbiziko urratsetan behinik behin— izan zitekeela uste izango zuen, nahiz eta gero, zubereraren bokal hauen banaketak eta berrantolaketak jadetsi duen mailaraino ez heldu. Zalantza berbera (*u / ü / i*) omen dago, bestalde, biarnesez ere.

1.4. Badu *ü* honekin zerikusirik Bonapartek (1869, «Observations», xiv-xv) aditu eta berak *ü* bidez adierazi zuen hotsak. Bonaparte Printzeak *u* eta *ü* artean kokatu zuen bokal hau eta beraren erabilpen eremua erron. (Uztarrozeko hizkeran), hegoaldeko g-naf. (Longida, Urraul-goikoa, Auritz, Artzibar eta Erroibarrekoetan) eta, oso kasu bakan batzutan izan arren, baita zaraitz., aezk. eta baztanerara ere hedatu-ko. Iparraldean, halaber, Lekorne eta Uztaritzeko azpieuskalkietan jaso zituen (1867, 3) bokal honen aztarnak.

Bonapartez geroztik ez da bokal honetaz ez beraren hedaduraz ikerlan berririk plazaratu, Mitxelenak (*PT*, 222) zaraitzuera aztertu ostean egindako ohar hau ez bada: «Una vocal intermedia entre *i* y *u*, resultado de *u* en contexto palatal (en *xuri* 'blanco' frente a *zurri* 'a vos', por ejemplo)¹³, no es más que una variante fonética que, dicho sea de paso, no se aparta de modo perceptible de la realización normal de /u/».

2. Goikoarekin loturik dago zubereraz aski sistematikoki bete ohi den *i - ü* > *ü - ü* asimilazioa. Koldo Mitxelena (*FHV*, 79 hh) dugu honen inguruko gorabeherak sakonkien arakatu dituen eta hona hemen berak bildutako adibide batzuk: *ülhün* (orok. *il(h)un*), *ürün* (orok. *irun*), *üthürri* (orok. *iturri*), *ütsü* (orok. *itsu*), *ützüli* (orok. *itzuli*), *xümür* (orok. *ximur* / *zimur*), *züntzür* (orok. *zintzur*), *gathülü* (orok. *gat(h)ilu* / *katillu*), *hügü* (orok. *(h)igu(i)n*), *üdü(r)i* (orok. *iduri* / *irudi*), *üztüpa* (orok. *eztupa* / *iztupa*), *aingü(r)ü* (orok. *aingeru* / *aingiru*), *bagünü* (orok. *bagenu* / *baginu*)...

Inoiz, gainera, *ü - i* > *ü - ü* asimilazioa ere gerta daiteke, hala nola, *bürdüña* (ikus goian), *ürüttx* (orok. *urritz*, bizk. *urretx*), *egü(r)üki* (b-naf., lap. *iguriki*)...

Baina Mitxelenak azpimarratu bezala, asimilazio berdintsua (*i - u* > *u - u*) dugu erronkarierez ere, ondoko adibideok, zubereraren parekoak denak, erakusten dutenez: *ulun*, *urun*, *uturri*, *utsi* (< **utsu*), *utzuli*, *txumur*, *tzuntzur* / *txuntxur*, *katulu*, *ugun*, *uduri*, *uztupa*, *aing(u)ru*, *bagunu*...

Erronkarierez, gainera, zubereraz baino maizago betetzen omen da asimilazioa, azken euskalki honetan *u* > *ü* bihurtu ez denean asimilaziorik ere gertatu ez delako hain zuzen: *usuri* (orok. eta zub. *isuri* / *ixu(r)i*), *utsuts* (orok. eta zub. *itsusi*)...

Erronkarierez, antza, *e - u* > *u - u* ere badugu: *garrastulu*, *gastulu*... (zub. *arrastelü*, *gastelü*). Orobat *u - i* > *u - u* asimilazioaren adibideak: *buztin* (orok. *buztin*, zub. *büztin*) eta zubereraren pareko diren *burruña*, *urrutx*...

Ekialdeko euskalkiotatik kanpo ere aurkitu izan ditu Mitxelenak, sistematikotasun eta erregulartasun beraz izan ez arren, mota honetako asimilazio / desasimilazioak. Hiru silabatik gorako hitzetan azaltzen dira gehienbat, eta horren lekuko ditugu guztiz zabaldua dagoen *inguru* (lat. *in gyrum*, Landuchio «enderredor, *inguiruan*», «rodear, *inguiratu*», «rodeo, *inguiraita*»), konposizioan ageri diren *burdun-*, *burrun-* aldaerak (cf. *burduntzalia*), Leizarraga beskoiztarrak darabiltzan *luluratu* (orok. *(l)lilluratu*) eta *cigulu* (baina *cigulatu*) edo Euskal Herrian barrena bizirik dauden bikoteak: *urrun*,

gertuenaren (Amikuze eskualdea) artean 15 km.-tik gora badiren. Auzokoek ere, bardoztarren *ü* horren berri bazutelarik, irri eta trufa egiten omen zieten, Lafonek berak, 1934ean egin inkesta baten, ikusi ahal izan zuenez.

(13) Adibide hau, gainera, Bonapartek berak ere (1869, «Observations», xiv) aipatua zuen.

urruti / urrin; giltzurrun / guntzurrun, bultzurrun, bultzurrun; ikuzi / bizk. (Orozko) ukuzi, zub. ùkùzi; irin / bizk. urun; gezur, gizur / bizk. guzur... Bilbon bertan ukutu, ullundu, untzurre (= intxaurra), urrungoa, untzun (orok. entzun) bildu izan ditu Iñaki Gamindek (1987, 209) eta cf. lehenago Mitxelenak (FHV, 81) RS-en aurkitu ucuzca.

3. Gaveli (1921, 24 hh) zor zaio zubererari gertatu ohi den $o > u$ aldaketaz jabetu izana eta Mitxelenari (FHV, 54 hh), berriz, Gavelen esanok zehaztu eta biribiltzea.

Aldaketa, eskuarki, o bokala n aurrean dagoenetan burutu ohi da (*gizun, hun, huntan, zuñ, zuñen, muntra...*), baina bestelako inguramenduetan ere idoro dezakegu: *mulde* (eta *muldegaitz, muldatü...*), *mutz, muleta* (fr. *omelette*), *nur, nula...*

Aldaketa, dena dela, ez da zubererara mugatu eta Iparralde osoan, baztanera barne dela, aurkitu ahalgo dugu nahia adibide. Mendebalerago ere, bizkaieran bertan esaterako, badira honen aztarnak, hala nola, *nun* (eta *nundik, nungo...*), Leintz-Oñatialdeko *emun* (< *emon*), etab.

Zubereraren «apartekotasun» bakarra, hortaz, aldaketa, n aurrean ezezik, beste inguramendu batzutarra ere hedatu izatean datzala dirudi, horren arrazoa inoiz (*nur, nula...*) besteekiko (*nun, nungo...*) analogia izan daitekeelarik.

Itxura guztien arabera okzitanoaren eraginez sortutako berrikuntza ematen duen arren, oso aspaldidanikoa da gure artean, Echeperak nahiz Leizarragak erabili aldaerek (*hon / hun, onsa / unsa, hongui / ungui, onhexi / unharçun, honec / hunec...*)—eta aldaera ezberdinok beraien hizkeretan zegoen aukera bikoitzaren islada dira nonbait—salatzen dutenez, baina berriagoa, hala ere, $u > ü$ edota $u - ü > ü - ü$ aldaketak baino, adibideek eurek (*huntü, ezkuntü...*) ongi erakusten duten bezala.

4. Bonaparte (1869, «Observations», xxix-xxx) izan zen zubererak bokal sudurkariak dituela oharterazten aurrena. Larrasquetek (1931, 232), beranduago, bokal sudurkariok maiztasun handia dutela Zuberoa osoan esateaz gainera, ager daitezkeen inguramenduak ere zehaztu zituen: a) kontsonante sudurkarien ($m, n, ñ$) aurrean nahiz atzean, b) bokal arteko h -aren aurrean nahiz atzean.

Bonapartek berak, baina, Zuberoatik kanpo ere aurkitu zituen bokal sudurkariok, bai Erronkarin eta bai, administrazioz zuberotarrak izan arren, hizkuntzaz amikuztarrak diren Domintxine eta Ithorrotze-Olhaibiko hizkeretan.

Argibide berriak ekarri ditu Mitxelenak (FHV, 48 hh) bokal hauek antzina zeukaten hedaduraz. Alde batetik, Madariaga dimoztarraren eta Garibay arrasatearraren—XVI. mendeko bizkaieraren lekukoak biok—adierazpenak daude, euren euskalkiko zenbait hitzen (*oracioa, ardaoa, mina, arrayna...*) ebakera sudurkaria argi eta garbi aitortuko dutelarik. Bestalde, XVII. mendeko Capanagak darabiltzan *erracoêa, gaztaêa, coroêa, doêac...* zein RS-ko *burdiarik, sardia* (= itsasoko arraina), *seyac* (= haurrak)... bezalako adibideetako idazkera bera adierazpen horiek sendotzera datorrela esango du Mitxelenak. A. Picaud erromesak XII. mendean jasotako *ardum* eta *araign* hitzetako sudurkari hori ere bere aurreko bokalaren sudurkaritasunaren ezaugarritzat hartu beharko da ezbairik gabe.

5. Bonapartek, jakina denez, arreta handiz aztertu zituen euskaraz hain maiz suertatzen diren «eufonia bokalikoak» eta bera (1869, «Observations», xxix) dugu zubererari bete ohi direnak aipatzen lehena: a) $o + bok. > u$ (*otsua*), b) $ê, ü + bok. > î$ (*mêhîa, xâhîa < xâhû+a*) eta c) $e, ü + bok. > i$ (*semia, eskia*).

Aldaketa guzti hauek sistematikoki eta erregularitasun osoz betetzen omen dira zubereraz, nahiz eta $ü + bok. > i$ hori dela eta, salbuespen bat egin zuten Bonapartek (1862, 34) zein Louis Gêzek (1873, 20): *sü* hitza eta beronen konposatuak. Salbuespen honi, bi gehiago erantsi zizkion Lafonek (1962, 86), biak ere monosilaboak: *thü* eta *blü* (= urdina). Hiru adibide hauetan $-y-$ tartekatzen omen da izen oina eta mugatzailearen

artean, *süya*, *thüya*, *blüya* bihurtuz. Mitxelenak (*SHLV*, 283) gaineratu zuenez, *-ü* ere ez omen da aldatzen: *arrazü + a > arrazüa*.

Aipatu eufonien artean, *ü*, *ü* + bok. > *i*, *i* (*bü(r)ia*, *die* 'dute'...) da berexiena, enparatuak, non gehiago non urriago, Euskal Herri osoan barrena baitira ezagunak eta erabiliak. Lafonek (1937, 75), beranduago Mitxelenak (*FHV*, 121) bezala, *-ua > -ia* aldaketa honetan, *-uya* (mendebaleko b-naf. hizkera askotan atxiki den berbera) uste zuen izan zitekeela bien bitarteko zubi. Horixe da, halaber, Echepareren poesietan ageri dena (*orduyan*, *saynduyac*, *nuyen...*), nahiz eta *-ia*, *-ie* diren garaztarrek egun darabil-tzatenak (Lafon 1951a, 318).

Leičarragak bere *Testamentu Berria*-ri (1571) erantsitako zubereraren hiztegiñoko adibideak ere badirudi eritzi hau indartzera datozela. Berton, hain zuzen, «caltea, *damuya*», «cerua, *celuya*», «othorâça, *appairuya*», «pedaçua, *bethatchuia*», «resuma, *retatuiua*» irakur ditzakegu.

Oso adierazgarria, halaber, Zalgizeren errefracuetan (Sarasola *Contribución*, 173-178) azalduko zaigun erabilera: *duianac*, *duiana*, *eztuanac*, *ediren çuian*, baina, aldi berean, *eztuan*, *eztuanac*, *eztuanari*; *buruian*, *larruiaz*, *suiaren...*, baina *gathua*, *çacua...* eta honako hauxe da Ibon Sarasolak berak (187. or.) egin zuen iruzkina:

Por lo que hace a *-u + a*, Sauguis vacila entre *üa*, *ua* y *uia*, siendo esta última la grafía más empleada. No parece que pueda inferirse ningún comportamiento sistemático en la elección: *Larrüa* (61), pero *larruiaz* (75), *eztuanac* (6, 58), pero *eztuanac* (97, 108), *eztuanari* (7) pero *eztuanari* (132), etc.

Antzeko erabilera anitza omen dago gaurregun ere Nafarroa Behereko zenbait hizkeretan, hala nola Arbela eta Baigorriko batzutan, Yrizarrek (1981a, II, 328) nahiz Lafonek (1937, 77) ongi erakutsi duten bezala.

Eufonia honen hedadurari bagagozkio, azkenik, ez da hau ere zubererara soil-soilik mugatzen. Erronkarieraz den bezainbatean, horietan eurok dira Mitxelenak (*SHLV*, 283) Izaba, Uztarroze eta Urzainkiko hizkeretan bildu zituenak (*aing(ü)riak*, *gúziak*), hemen ere monosilaboez inolako aldaketarik jasaten ez zutelarik (*su > sua*). Bidankozen *-ina* (ziurrenera *-uia > -ina* metatesi bidez sortua) zen emaitza (*ainguriuak*, *guziuak*) eta *-ioa*, berriz, Garden (*guzioak*, *burioa*).

Zub. eta erron. ezezik, b-nafarreraz ere —ekialdeko b-naf. batipat (Amikuze, Bardoze, Garazi, Baigorri...)— izango dugu aldaketa hau eta, aztarnaren bat edo beste, baita Nafarroa Garaian bertan ere. Aezkeraz eta baztaneraz, esate baterako, zenbait aditzen pluraleko 2. pertsonan (*duzie* eta berdin Bonapartek (1877b, 157) Ondarribiako hizkeran bildutako *duxia*, *zaxia* 'ezazue', *zitxia* 'itzazue' horiek) eta beroni dagokion izenordainean (*ziek*) azalduko zaigu *u + bok. > i* aldaketa.

Lafonek (1965, 903-904) zuzen esan zuenez, ekialde osoan —eta ez zubereraz bakarrik— betetzen da, bada, gehiago edo gutxiago, aipatu aldaketa, bizk., gip. eta lap. direlarik salbuespen bakarrak.

6. Goian ikusiberriak osterantzeko ondoriorik ere ekarri du. Bonapartek (1862, 35-36) eta Mitxelenak (*FHV*, 131) oharterazi legez, hala zubereraz nola erronkarieraz (Izaba-Uztarroze-Urzainkin, behinik behin) *-i*, *-e* eta *-u / -ü* amaieradun hitzek deklinabide mugatuko kasu askotan bat (*-i*) egiten dutenez (*seme*, *ogi*, *bü(r)ü > semia*, *ogia*, *bü(r)ia*), ezabatu eta galdu egin da inoiz hitzunaren baitan hitzaren jatorrizko itxura, orok. *bederatzi*, zub. *bede(r)atzü*, erron. *bedratzu* bihurtuz. Berdintsua dirudi —asimilazioaren eraginak ere zerikusia izan dezakeen arren— hurrengo aldaeron arrazioa: orok. *utzi*, *uzki*, *zubi*; zub. *ützi*, baina *üzkü*, *zübü*; erron. *utzu*, *uzku*, *zubu*.

Alderantziz ere gerta daiteke, noski, orok. *itsu*, erron. *utsi* (< **utsu*) horrek aditzera ematen duenez¹⁴.

7. Uhlenbeck-ek (1909, 491-492) iragarri bezala, *au* diptongoa *ai* bihurtu ohi da maiz zubereraz: *aiba(r)i*, *aizo*, *gaiza*, *laidatü*; *belhañ*, *i(r)añ* (-*aun* > -*añ* zubereraz)... Badira oraingoan ere aldaketa eragotzi duten zenbait inguramendu eta Lafon (1937, 76 nahiz 1962, 93) eta Mitxelena (*SHLV*, 279-280 nahiz *FHV*, 93-94) izan ditugu, Uhlenbeck-ekin batera jakina, horren arrazoiak aztertzen eta inguramenduon zerrenda osatzen saiatu direnak. Emaitzok laburbilduz, ondoko kasu hauetan eutsi izan zaio *au* diptongoari:

a) *r* aurrean: *hau* (< *haur* erakuslea, baina *hai* 'hark-hi'), *gaur* (baina *gai*), *lau* (< *laur*)...

b) *rr* aurrean: *haurra*, *aurkhi*, *aurthen*...

c) *s* aurrean: *khausitü*, *ausart*...

d) *ts* aurrean: *hauts*, *hautsi*...

e) *j*- ondoren: *jauki*, *jaun*, *jauntsi*, *jauregi*, *jauzi*...

f) *a* + *o* denean bere jatorria: *a(r)au* (< **arao* + *ra*), *ardü* (< **ardano*), *gaude*, *daude* (< **gagode*, **dagode*, *daode* Bretainako Kantorean eta Barrutiaren Actoan)...

Aldaketaren eremuaz den bezainbatean, ez da honako hau ere zubereraren apartekotasuna, guztiz egoera berdintsua ikus baitezakegu erronkarian ere. Lafonek (1962, 96-97) erakutsi legez, gainera, amikuzeraz eta bardozeraz ere betetzen da aldaketa, nahiz eta zubereraren adinako erregulartasuna ez izan.

8. Aldaketa honekin batera, *eu* > *eü* (inoiz, > *ei*) ere gertatzen da zubereraz: *eüri* (*ebri* / *ebi* aldaerekin lehian), *deüs*, *leñ* (< *lein*)... Diptongoetan, beraz, *r* eta *s* aurrean egotea bera ere ez da aski arrazoi izan *u* > *ü* eragotzi ahal izateko. Beronen eremua ere *au* > *ai* aldaketarenaren antzekoa dugu, hots, erron., amikuzera eta bardozera, baina badira, Lafonek (1962, 94 hh) oharterazi bezala, egin beharreko ñabardura zenbait. Erron., esate baterako, *eitzi* (zaraitz. *eutzi*, orok. *utzi*), *ein* (orok. *e(h)un*), *xai* (zaraitz. *xan*, ekialdeko b-naf. *xahu*)... ditugu, baina aldaketa ez da *r* eta *s* aurrean burutu, hala nola, *deus*, *euri* hitzetan. *Eüri* eta *Donaphaleü* ditugu amikuzeraz, baina *deuse* (*s* aurrean, alegia). Bardozen, inoiz, *eu* > *au* / *ou* gertatu da: *daus* / *ddouse* (< *deus* ere).

9. Bokalismo gorabeherekin bukatzeko, zubereran bete ohi diren asimilazio zenbait nahi genituzke aipatu. Ez dira berez euskalki honen aparteko berezitasunak, Euskal Herrian barrena ere nonnahi ageri zaizkigu eta, baina ezaugarri honetantxe datza Zuberoa barruko hizkeren artean dagoen ezberdintasunetariko bat. Larrasquet (1934, 44-45) dugu auzi honetaz jabetzen lehena eta, beraren esanen arabera, Basabüriako *ükhen dükianian*, *herrialät*, esate baterako, *ükhen dükinin*, *herrilät* bilakatu dira Pettarran. Bi arau betetzen omen dira nolabaiteko sistematikotasunez azken eskualde honetan:

a) *i* + *a* > *i*: (*égin*) *din* (< *dian*), (*égin*) *dütükínin* (< *dütükianian*), *zin* (< *zian*), *hi(r)in* (< *hirian*)... Bada salbuespen bat hala ere: baldin eta aipatu bokalok euren artean izandako -*r*- galdu ondoren suertatu badira elkarren jarraian, ez da orduan asimilaziorik burutu: *zia* (< *zira*), *bagia* (< *bagira*), *beitia* (< *beitira*)...

b) *ü* + *a* > *ü*: *gaxtúk* (< *gaxtúak*), *júnen* (< *juanan*), *gozúk* (< *gozúak*)... Oraingo honetan ere badira salbuespenak: a) ergatibo singularrean deklinatutako hitzak —ho-

(14) Gogora dezagun bizk. ere antzeko nahasketa sortzen dela -*e* eta -*a* batez amaitutako hitzen artean. Azken hauei mugatzailea eransterakoan -*a* + *a* > -*ea* disimilazioa betetzen denez, deklinabideko kasu askotan -*e* bukaeradun hitzen jokabide berbera izango dute: *lore*, *alaba* > *lorea*, *alabea*. Honen ondorio dira, beraz, absolutu mugagabeen erabiltzen diren *laba*, *lora*, -*kuma* (*katakuma*), *agura*... bezalako aldaerak.

rrela absolutu pluralekoekin nahasten ez direla—: *arduak, lanhúak, phozúak, billúak...* eta b) mailegu zenbait, alegia biarnesez *-û* eta fr. *-ôn* amaiera dutenak.

Larrasquetek berak (1939, 17), beranduxeago, honako ohar hauxe egin zuen Zuberako bi eskualde nagusien artean nabari zen joera ezberdina zela eta:

En Basse-Soule, les diphtongues sont contractées, sauf de très rares exceptions dues à des raisons particulières; en Haute-Soule, les courants de contraction atteignent à peine le tiers du domaine et peut-être le tiers ou le cinquième des mots à diphtongues, qui sont innombrables.

Ia menderdi geroago, ondorio berdintsuetara iritsi da Tx. Peillen (1984, 249-250), baina, antza, Basabürria bertara ere hedatuz joan da Pettarrako ohitura. Arin eta esaten den moduari arreta larregirik egin gabe mintzo denean eta, honetaz gainera, maiztasun handiko hitzak direnean, arrunt samarra omen da (leku batetik bestera alderik badagoen arren) *-ia, -ie* > *-i* gertatzea: *ordin, bestin, kbantin...* Hizkera patxadatsu eta zainduagoan, ostera, *ordian, bestian, kbantian* omen dira oraindik ere entzuten direnak. Peillenen eritziz, batez ere hitz amaieran jazotzen omen dira asimilazioak. Bestalde, eta *u + a* bokal elkarketari dagokionez, bere horretan irauten omen du eskuarki (*otsua, ollua...*), inoiz asimilatzea ere suerta daitekeen arren: *baduk* (< *baduak*), *badutzü* (< *baduatzü*), *jun* (< *juan*)...

B) Kontsonantismoa

1. Kontsonante sailean, zubereran diren txistukari ahostunak, /ʒ/ eta /z/, dira euskalki honen ezaugarriarik azpimarragarrienak. Chaho (1856, 13) izan dugu honetaz jabetzen lehena, kontsonanteon maiztasun urria batetik eta, bestetik, zubereraz gainera b-nafarreraz ere erabiliak direla aditzera eman zuelarik.

Bonapartek (1869, «Alphabet»), bere aldetik, s ahostunaren ebakera fr. z eta j-ren artekoa zela esan zuen eta z-rena, lehenago Inchauspek ere (1858, xii) oharterazi legez, fr. z-rena bezalakoxea.

Gainontzeko euskalkietan ere badira, izan, tankera honetako txistukariak, baina ebakera hori betiere kontsonante ahostunen baten aurrean gertatu ohi da, [eʒne]/[ezne] kasuan adibidez. Zubereraz, aitzitik, txistukari ahoskabeen inguramenduaren arabera ko aldaera foniko huts eta soil barik, benetako fonema dira.

Txistukari ahostunok, Lafonek (1958, 100 hh) ondo dioenez, maileguetan—itzuraz berri samarrak diruditen maileguetan, gainera— azaldu ohi dira gehienbat: *áisa, aizína, arrazú, bedezí* (= mediku), *kaši, presidént...* Baldintza jakin batzutan, horregatio, osterantzeko hitzetan ere ager dakiguke: *déüsè* (< *deus ere*), *ež untsa...* Aspaldi ekin zion baldintza horiek zehazteari Inchauspe zuberotarrak, Bonaparteri 1858ko ekainaren 6an egin gutunean ikus dezakegunez:

Lorsque le z à la fin des mots est suivi d'un mot commençant par une voyelle, il devient doux si dans la prononciation on l'unit à ce mot: c'est-à-dire si le sens de la phrase ne demande pas que l'on fasse une pause après le z (Irigoyen 1957, 208).

Eragin bera izango du, hortaz, mugatzaileak *-s* batez amaitutako hitz bati erans-terakoan: *sósa, sósik...* (< *sos*). Beste kontsonante ahostun baten hurbiltasunak ere, azkenik, ondorio bera izan ohi du: *ežné, gazná; ikhúsle, ebásle; hízbat* (< *hitz bat*), *saihésbat* (< *saihets bat*); *ház dezádan, háš nádin, phíz liózü, ébas gitzan...*

Bonaparteren (1869, «Alphabet») oharren arabera, gainera, ba omen da zubereraz beste hots berezi samar bat, Printzeak berak *dj* bidez adierazi zuena eta *espundja* 'éponge' hitzean, adibidez, ageri dena. Kontsonante honen hotsa italiarako g ahostunaren antzekoa, nahiz eta pitin bat bustiagoa, ei da. Larrasquet ere, bere aldetik, [edzamen], [edzamina], [edzéplü] bezalako transkripzioez baliatu zenez inoiz, guzti

hau zubereraz afrikatu ahostun bat [dʒ] denaren ezaugarritzat jo zuen Mitxelenak (FHV, 280).

Gauzaapurra da txistukari ahostun hauek zubereratik kanpo duten erabileraz dakiguna. Pierre Duny Pétré-ren (1959) arabera, Donibane-Garazin badira honelakoak, eta *esne* hitzaz mintzo zela (50. or.), honako ohar haxe egin zuen: «Ce mot comporte une *s* sonore, qui rappelle par exemple le *j* français dans *jeune*».

Ohar berbera egin zuen *gasna* (51. or.), *usnatu* (54. or.), *zart*, *zanpatu* eta beste hitz onomatopeiko zenbait (54-55. or.) zirela eta, amaitzeko honako ñabardura hau egin zuelarik:

Nous devons préciser, toutefois, que ce *z* français est plus ou moins nettement prononcé selon les villages, les familles, ou même les individus. Il s'agirait là, en Basse-Navarre, de *tendances* plutôt que de règles absolues.

Mitxelenaren (FHV, 280) ustez, Lekeitioko hizkeran ere ba omen dago [dz] ebakitzen den txistukari ahostun bat, zenbait onomatopeikotan eta hitz hasieran dagoenean entzun daitekeena eta Azkuek bere Hiztegian *dz-* batez aditzera eman zuena: *dzanga*, *dzapart*, *dzart*, *dzaust*...

2. Zubereraren bigarren berezitasuna **j*-ren ebakera da: [ʒ]. Inchauspek (1858, xi) jakitera eman zuenez, frantsesekoa bezalatsu ahoskatzen da. Bonaparte ere (1869, «Observations», xxx) jabetu zen ebakera berezi honetaz, baina, beraren eritziz, jatorriz frantsesetikoa izan litekeen arren, hizkuntza honetan ahoskatzen dena baino bustiagoa omen da Zuberoakoa. Ondorengo guztiak bat etorri dira Bonaparteren ñabardura horrekin, Larrasquet bera (1931, 231) lekuko: «Approximativement le *j* français, mais plus palatal: le son est caractérisé par une légère mouillure, aisée à distinguer: une oreille souletine trouve une grande différence entre ce son et le *j* français».

3. Gèzek (1873, 2) XIX. mende hondarretan argitaratutako gramatikan dioenez, zubererak galduak zituen orduko bokal arteko *-r-* gehientsuenak. Zenbait urte beranduago, eta Larrasqueten (1934, 43) lekukotasunari esker, badakigu kontsonante hau—Zuberoako iparrekialdeko hizkeretan behinik behin—zeharo eta erabat desagertuta zegoena: *hói* (< *hori*), *Páise* (< *Parise*), *haxéia* (< *haxeria*) dira Larrasquetek aipatu adibideak. Iparrekialdeko hizkerotan, bestalde, ezabatutako /r/ horren lekua /r̄/ ari omen zen bereganatzen. /R̄/ horrek, baina, bere jatorrizko ebakera aldatu egin omen du eta horretantxe, hain zuzen, atzeman zuen Larrasquetek Basabürria eta Pettarrako hizkeren arteko beste ezberdintasunetako bat:

L'r forte est, en général, adoucie. Celle qui comporte, en haut-souletin, trois ou quatre battements, n'en a qu'un ou deux dans le S.N.-O: par exemple, *xeria* < *xerria* 'le goret', un seul battement; *horât* < *horrât* 'vers là où vous êtes', un seul battement.

Noizbehinka, horregatio, argi eta garbi aditzen omen zen /r̄/ hori, leherkariren baten aurrean zegoenean batipat: *ardú*, *ártho*, *érbi*, *érdi*, *értzo*...

Larrasqueten esanok sendotzera etorri zen garai beretsuan H. Gavelek Zuberoako bi herritan (Barkoxe eta Atharratzen) eginiko azterketa eta, beronek (1960, 295-296) egiaztatu bezala, *húra* (edatekoa, baina *húa* erakuslea), *zúra*, *gára* (tren geltokia) eta, lantzean behin, *oro* omen ziren *-r-* atxikitzen zuten salbuespen bakarrak. Basabürrian bertan ere abian zegoen galera, nahiz eta 1840 inguruan sortutako santagraztarrek oraindik ere normaltasun osoz zerabilten.

Aldi berean, eta honetan ere Larrasquetekin bat eginez, zuberotarren /r̄/ kontsonanteak gainontzeko euskalkietako /r/ eta /r̄/ bitarteko ebakera zeukala esan zuen. Fonema bion arteko aurkakotasuna neutralizatzearen ondorioz, hizkera jantzia erabili beharreko egoeretan (kantatzerakoan, pastoralak jokatzerakoan...) ez omen ziren

ebakera zuzena asmatzeko gai, /r/ erabili beharreko kasuetan /r̄/ eta /r̄/ erabili beharrekoetan /r/ ebakitzen zutelarik¹⁵.

Mitxelena (FHV, 328) ikusi bezala, bestalde, bokal arteko -r- mututzearekin batera, diptongo ondorengo *d* bihurtu da zubereraz: *apáirü* 'repas' > *apáidü*, *atxéirü* 'acier' > *atxéidü*, *héira* 'foire' (biarnesez *heyre*) > *héida*...

Gertaera guzti hauen hedadurari bagagozkio, azkenik, esan dezagun Euskal Herri osoan —non maizago non urriago— nabari dela bokal arteko -r- galtzeko isuria, nahiz eta galera ez den inon erabat burutu, zubereraz izan ezik. Diptongo osteko *r* > *d*, halaber, zubereraren eremutik at ere betetzen da, Mitxelena (FHV, 228) Errenteriako hizkeratik jasotako *eudi* (< *euri*); *aude*, *oide* (< *au (e)re*, *ori (e)re*)... bezalakoak lekuko.

Zubereraren «apartekotasuna», hortaz, euskararen baitan —euskalki guztietan, alegia— bizirik dagoen joera bere azken mugaraino hedatzean datza soil-soilik eta oraindik orain burututako berrikuntza dirudi bestalde, -r- galdu ondoren sortutako *ea*, *üa* / *oa* bokal elkarketak ez baitira *ia* / *ua* bilakatu, Larrasqueten hiztegiko *botüa* (< *botura* 'voiture'), *dembóa* (< *dembora*), *sobea* (< *sobera*)... horiek lekuko.

Bestelako froga bat ere erakutsi zuen Larrasquetek (1934, 44) berritasun honen adierazgarri. Elkarren ondoan suertatzen diren bokal bi tinbre berekoak direnean, tinbre bereko baina iraupen normaleko bat ebakitzea izan ohi da zubereraz emaitza arrunta. Alabaina, bokal arteko -r- galdu ostean elkarren ondoan gertatutako bokalek bere horretan irauten omen dute, iharduera lasai eta patxadatsuan bederen: *aági* (< *arági*), *paáda* (< *parada*), *haát* (< *harat*), *eetzin* (< *eretzián*), *hiia* (< *hiria*)...

Era berean, eta Gavelek (1921, 185) aditzera eman legez, desagertutako -r- horren aurreko *u* bokalak ere bere horretan irauten du, *ü* bilakatzeko alegia.

4. Bonaparte (1869, «Observations», xix) dugu zubererak *n* ondoren atxiki dituen leherkari ahoskabeetan (*hunki*, *igante*...) erreparatzen lehena. Gainerako euskalkietan, bizkitartean, leherkari ahostunak erabiltzeko joera garatu da kontsonante sudurkari (eta hauei *l* ere erantsi beharko litzaieke) ostean, nahiz eta joera hau ez den zeharo eta erabat inon burutu. Bonapartek berak gipuzkeratik hartutako *Jainkoaren ontasuna* sintagman dauden ahoskabe biak (*k*, *t*) aipatu zituen bilakaera burutugabe horren erakusgarri. Berebat, Garesen jaso eta Printzeak herri horretako hizkeraren bereizgarritzat zeuzkan *emanko*, *janko*, *juanko*... bezalako geroaldiak.

Zubereraren —baina zubererak, oraingoan ere, erronkaria du bidelagun— «apartekotasuna», beraz, gainontzeko euskalkietan iraungiz joan den arauari¹⁶ luzaroago eta biziago eustean datza¹⁷ eta diogunaren adibiderik gardenena euskalki bi hauetan maileguez izan duten bilakaeran ikus dezakegu: zub. *althá(r)e*, *bo(r)ontháte*, *inkhüde* 'enclume' / *ünkhüde* 'billot de cuisine', *zankho*... erron. *altare*, *borontate*, *zanko*, *ténpra*...

Bestelako frogarik ere ekarri du Mitxelena (FHV, 352-353): atzizki batzuk *n* eta *l* ondoren daudelarik leherkari ahostuna duten bitartean, ahoskabea izango dute osterantzeko inguramenduetan. Hortik, esate baterako, partizipioetako -*tu* / -*du* aldaerak: orok. *bazkaldü*, baina erron. *bazkaltü*, zub. *bazkáltü*; orok. (*e*)*kendu*, erron. *gentü*, zub. *khéntü*...

(15) Gertaera berbera azpimarratu zuen Lafonek (1958, 88-89) Larrañen: *óro* (= *óro*), *hári* (= *hári*), *éve* (= *éve*)... ebakitzen omen zituzten larraintarrek hizkera jasoan mintzatzen ahalegintzen zirenean. Orobat Nuñezek (1976, 170-171) Gamere-Zihigan.

(16) Mitxelena (SHLV, 602) dioenez, ahostuntze bilakaera hau oso aurreratua zegoen, zenbait eremutan bederen, behin XI. menderako.

(17) Euskal Herri gehiengan ez ezik, Biarnoa eta Aragoako hizkeretan ere ahostuntzeko isuri hori berori nabari da. Zubererak eta erronkariak, hortaz, euren inguruko hizkeren artean nolabaiteko uhartea osatzen dutela esan genezake.

Behialako ahostunek, hala ere, utzi dute aztarnarik han-hemen: Leiz. *biribilgatu*, Moguel *estulga* (< -ka + -tu); Leiz. *chekengui* (eta *cekenqui*), *chuchengui*, *mingui*, *ocengui* eta *RS estalgui* (< -ki); Ax. *atseguindasun*, Cap. *sorguindasun*, *citaldasun*, Ochoa de Arin *mortal dasun*, mend. gaurrengungo *ondasunak* (< -tasun)... Bide beretik doaz honako adizki hauek ere: Gar. *engarren* (*ekarri*, hark-hi), Mendieta *enendorque* (= ez nentorke), edota R. M.ª Azkuek Leintz, Otxandio eta Sorluzen jasotako *nendorren*, *endorren* horiek.

Guk, geure aldetik, besterik ere erantsi nahiko genuke: Euskal Herriko mendebaleko muturrean (bizk. eta Araban) erdialdeko euskalkietan baino maiztasun handixeagoa erakusten dute *n*, Londorengo leherkari ahoskabeek. Diogunaren euskarri izan daitezke Landuchioren hiztegiko *temporea*, *gente* (bizk. bezalatsu), *corrincoa*, *çurincea* (zub., Larrasqueten (1939) arabera, *gorrinko*, *xu(r)inko*)... edota Gerardo López de Guereñuk (1958, 231) Araban barrena bildutako aldaerak: «*Corronco*: yema del huevo», *gaztante-gui*, *urdantegui*, etab.

Bonapartek Garesen jasotako geroaldiak ere ez daude berak uste bezain bakarti eta umezurtz. *EDEL*-n bildutako emaitzei so eginez, *fanko* erabiltzen omen da Etxarri-Aranatz zein Urdiainen eta *juanko*, berriz, Irañetan (238. galdera). Lehen bi herri horietan, orobat, *izanko* jaso zen eta *izenko* hirugarrenean (272. galdera). Urdiainen, azkenik, *inko* (= egingo) bildu zen (273. galdera). Herri guzti hauek, gogora dezagun, Arabarekiko mugatutako gertuan daude.

Ez dirudi, gainera, ahostuntze bilakaera inguramendu guztietan indar eta erregular-tasun beraz bete denik. Mitxelena (*PT*, 163 eta *FHV*, 361) azpimarratu duenez, *-*lk*-multzoari (*a(u)lk(h)i*, *elk(h)i*, *ja(u)lki*, NG-ko *Olkutz* herri izena...), esate baterako, hobeto eutsi zaio *-*lt*-edo *-*nk*-multzoei baino. Echepereren ihardunean, adibidez, *k* > *g* bihurtzen da (*hango*, *hebengo*), baina *t*-*k* bere horretan irauten (*hantik*, *nontik*) (Lafon 1951a, 315).

5. Zubereraz, amikuzeraz, erronkarietaz eta zaraitzueraz —ia Ekialde osoan hortaz, eta ez soilik zubereraz— atxiki da **rz* multzoa, gainontzeko euskalkietan *s* bihurtu delarik (*FHV*, 362). Banaketa hau baieztatzeraz datoz honako adibide hauek: ek. -*tarzun* (zub. -*tarzün*)¹⁸, mend. -*tasun*; ek. *urzo* (zub. *ürzo*), mend. *uso*. Berdin toponimia: zaraitz. *Gorza*, izen ofiziala *Güesa*; NB *Orzaize*, izen ofiziala *Osses*; G, A *Elosu* (< **el(h)orri-zu*)... eta, adibide argiagorik nahi bada, ikus bitez mailegu honen aldaerak: ek. *mertxede*, mend. *mesede*.

Ohar bedi, bidenabar, zubereraz *n* eta *l* ondoko txistukari frikari eta afrikatuaren arteko aurkakotasuna bigarren hauen alde neutralizatu bada ere, *r* ondoren ez dela neutralizazio hori, erabat behintzat, bete: *aphürxe*, *harxílo* (*südürxílo*...), *hawrzán*, *hersí*, *ostalersa* (baina *errijéntsá*), *perségi*...

Mitxelena (*FHV*, 290-291) aspaldi aditzera eman zuenez, erdialdeko hizkeretan, gipuzkeran eta beronen aldamenetakoetan bereziki, afrikatuak erabiltzeko joera nagusitu den bitartean, enparatuetan —horien artean zuberera—, erdizka bakarrik edota kontsonante batzuren (*n* eta *l*, zubereraren kasuan) ondoren bai baina beste batzuren (*r* zubereraren) ondoren ez, betetzen da.

6. Zubereraren, Mitxelena (*FHV*, 287) jakitera eman bezala, latinetik *k*, *t* + *j* > /č/ bihurtu dira maiz: lat. -*antia*, zub. -*ántxa* (*espa(r)ántxa*, *segürtántxa*...), *atxéidü*, *bórtxa*, *mártxo*, *mehátxü*, *phe(r)étxa*, *zerbütxü*, *zethátxü*... Baina aipatutako adibide-tariko zenbaitek salatzen duenez, emaitza hau ez da zubererara mugatu. Ekialdeko

(18) Erabilera murrizta omen dauka, dena den, atzizki honek zubereraren: «Très peu usité, sauf dans des mots déterminés: *eritarzün* 'maladie', *huntarzün* 'richesse', *theiarzün* 'saleté'» (Larrasquet 1939, -*Tárzün* sarrera).

bestelako hizkeretan ere, eta erronkarieraz batipat, izango dugu antzeko aldaerarik: erron. *akabantxa, esperantxa*; erron., zaraitz. *atxairu, atxeiru*; g-naf., b-naf., lap. *bortxa*; orok. *martxo* (soilik bizk. *marti*); baztan., b-naf., lap. *me(h)atxu*; b-naf. *peretxu*; erron. *zerbutxu*; zaraitz. *zetatxu*...

Mendebaleko muturrean bertan ere badira bilakaera honen aztarnatzat jo ditzakegunak, Bizkaiko *Lutxana* (< *Luciana*) nahiz Arabako *Andiggana* (eta *Antezana*) (< *Antistiana*?) adibidez.

7. Kontsonanteen sail honekin bukatzeko, gogora ditzagun Inchauspek (1858, 6) zubereran atzemandako ebakera zenbait. Kontsonante elkarketa bidez sorturiko ebakerak dira denak ere: a) *beit-* aurrizkiaren nahiz *ez* adberbioaren ondoko ahostunez hasitako adizkiek ahoskabetu egingo dute kontsonante hori: *béita, beikútu; éztu, ezkútu* (< *béit da, ez du...*), b) adizkia *h-*, *l-* edo *n-* batez has badadi, *beit-* aurrizkiak galdu egingo du bere *-t* eta bere *-z*, berriz, *ez* adberbioak: *béhiz, beléite, benian* (< *beit hiz...*), c) *ez* adberbioa txistukari frikariz hasitako adizki batekin biltzerakoan, txistukari afrikatua ebakiko da: *etzén* (< *ez zen*).

Hots aldaketa guzti hauek sistematikoki betetzen direla zubereraz esan zuen Inchauspek, baina garbi dago ebakera horiek ez direla inolaz ere ezezagunak Euskal Herri osoan barrena.

Bonapartek (1869, «Règles», viii) zehaztu zuenez, *ez* adberbioaren bidez gertatzen diren hots aldaketak ez dira bizk. erregularatasunez betetzen. Euskalki honetan *ez balen, ez gara, ez dira, ez zan...* aldaerak erabiliagoak ei dira *ezpaleu, ezkara, eztira, etzan* baino. Erdibidean omen dago gip., honetan era batera (*ez gera*) nola bestera (*ezkera*) ebaki ohi delarik.

C) *Azentua*

1. Jean Larrasquet (1928) dugu zuberotar azentuaren izaera eta ezaugarriak zehazte ahaleginetan murgildu zen lehen ikerlaria. Pettarra eta Basabüriaren artean atzeman daitezkeen ezberdintasunak argitzeari ekin zion lehen-lehenik (1928, II, 61 hh). Basabüriako hizkeretan silaba bi edo gehiagoko hitz guzti-guztietan omen dago indar azentua (= accent d'intensité). Alde nabarmena ei dago, gainera, bokal tonikoa eta atonoen artean: azken hauek ia aditu ere egiten ez diren bitartean, biziki ozena omen da tonikoa.

Pettarran, aitzitik, esaldiaren barruan —eta esaldiaren zentzuaz hobeto jabetzearren hain zuzen— indar berezia eman nahi zaien hitzek baizik ez daramate indar azentua, hitzok, oraingoan, silaba bakar batetik gorakoak izatea aski delarik. Nabarmendu nahi ez diren bestelako hitzek ez dute inolako indar azenturik izango, guztiek ere indar berekoak diruditelarik, baina, Basabürian ez bezala, hauek ere argi eta garbi aditzen direla.

Bigarren azentu mota hau Eskiula, Barkoxe, Jeruntze, Arrokiaga, Ospitale-pia eta Sohütako hizkeretan baizik —Zuberoako iparrekialdean alegia— ez omen da garbi atxiki. Enparatuetan, eta batipat Mauletik hegoalderanzkoetan, lehen azentu mota da gailendu dena. Hauxe da Larrasquetek (1928, II, 63) bere ikerketen ondorio gisa erantsi zuena:

Il existe dans le Basque Souletin, dans toutes les régions souletines, un accent d'intensité, entendu dans le sens subjectif d'audibilité plus marquée des phonèmes sonores accentués. A l'Est d'une ligne imaginaire qui irait de la Madeleine au bois de Chéraute, puis à la limite de Gurs et de Montcayolle, cet accent ne porte que sur les mots importants de la phrase, tandis que, dans les autres régions souletines, il porte sur tous les mots, de façon plus marquée à mesure qu'on monte les vallées.

2. Larrasquetek urratutako bideari Lafonek (1935) eta Mitxelenak (*SHLV*, 220-239 nahiz *FHV*, 20. atala) eman diote jarraipena eta bi ikertzaile hauen lanetan barreiatuak dauden argibiderik adierazgarrienak laburbiltzeari lotuko gatzazkio ondorengo lerroetan.

Azentua beti dago silaba berean, azkenaurrekoan eskuarki. Paroxitonoak dira, beraz, hitzik gehienak zubereraz. Inoiz, ordea, proparoxitono nahiz oxitono ere izan daitezke eta azken hauek hiru multzo nagusitan banatu zituen Mitxelenak (*FHV*, 396-397):

a) maileguak. Hauetan, jatorrizko hizkuntzan legez, azken silaban dirau azentuak: *biarnés*...

b) bigarren osagaia monosilaboa duten hitz konposatuak edota atzizki toniko baten bidez osaturiko hitz eratorriak: *ollár* (< *óllo* + *ar*); *larrañtár*, *ligiár*...

c) bokal arteko kontsonanteren bat galdu ondoren azken silaba biak batu egin dituzten hitzak. Multzo honen barruan ere beste sailkapen hirukoitz bat egin genezake: 1) bokal arteko *-r-* galdu ostean sortutakoak: *ahái* (< *ahári*), *aihái* (< *aihári*)... 2) bokal arteko **-n-* galtzearen ondorioz gertatutakoak: *ardú* (< **ardano*), *orgá* (< **organa*)... 3) Zubereraz zein erromaniaraz diptongoan amaitutako hitz oxitono ugariak ere kontsonanteren bat —agian **h*— galdu izanaren ondorioztat jo zituen Mitxelenak: *etsái*, *eztéi*, *izéi*, *nasái*, *odéi*...

Hortaz, eta Lafonek (1935, 636 hh) zuzen oharterazi legez, zubereraz oxitono diren hitzek bokal batuketaren bat izan dela isladatuko dute maiz eta horrela, esate baterako, inesiboko *-ían*, *-úan* atzizkien aldamenean, batuketa jasan eta oxitono bihurtu diren *-ín*, *-ún* izango ditugu. Deklinabide pluraleko kasu zenbaitetan, orobat, azken silaban ezarri ohi da azentua eta hori ere, jakina, gertatu diren bokal batuketan ezaugarritzat hartu beharko: *haurrék* (erg. pl. < **haur-á(g)-ek*) ≠ *háurrek* (erg. mugag.); *gizunén* (gen. pl. < **gizon-á(g)-en*) ≠ *gizúnen* (gen. mugag.)... Datibo eta instrumental kasuetan, aldiz, azkenaurreko silaban (*háurrer*, *háurrez*) atzeman zuen —oker gure ustez— Lafonek (1935, 637) azentua eta, hori, bokal batuketarik izan ez denaren ezaugarritzat joko.

Adizki zenbait ere oxitono dira zubereraz: *gía*, *día*, baina *gién* (< **girá-en*), *dién* (< **dirá-en*)... Berdin iraganaldikoetan: *ginén* (< **giná-en*), *zinén* (< **ziná-en*), *zién* (< **zirá-en*)...

Lafon aurretik ere, baina, baziren gertaera hauetako zenbaitez ohartutako arauemaileak, Oihenart bera denen buru. Honi (1656, 339), pluraleko *e* luzea edo bikoitza begitandu zitzaion eta erg. pl. *guizonaec* ordez, esate baterako, *guizoneec* / *guizonéc* ebakitzen zela aditzera emango. Ohar berbera egin zuen Inchauspek (1858, 440), erg. mugagabeko bokala laburra eta pluralekoa, ostera, luzea zela azpimarratu zuelarik: *bi gizonék eróan zién* (erg. mugag.) ≠ *bi gizonék eróan zién* (erg. pl.). Baita Larrasquetek (1934, 61) ere: «*ahántze + e + k* > *ahantzék* de même *ahantzéz*, *ahantzén*, *ahantzér*, *ahantzétàko*, *ahantzétan*, *ahantzétaik*: il y a déplacement d'accent et contraction des deux e».

Badu guzti honekin zerikusi eta lotura esturik zubererak egin ohi duen beste bereizketa batek: abs. sg. *alhabá* ≠ abs. mugag. *alhába*. Chaho izan genuen honetaz jabetzen lehena¹⁹. Abbadierekin batera argitara emandako gramatikan (1836, 39) esan zuenez, *a* batez amaitutako hitzek (*ama*, *aita*) *a* laburra izan ohi dute absolutu mugagabean, singularrean luze edo bikoitza egingo duten bitartean. Gertaera hau berau azpimarratu zuen bere hiztegian ere (Chaho 1856, 5), oraingoan, gainera, eta batetik besterako aldea zuzen bereiz dadin, abs. sg. denean azentu ortografikoa ezarzteza proposatuko duelarik.

(19) Ezin adierazgarriagoa iruditzen zaigu, dena dela, Oihenart mauletarra izana euskal hitzen amaierako *-a* hori mugatzailea —eta ez hitzaren ezinbesteko bukaera— zela ikusten aurrena.

3. Azentuaren bestelako eragin eta ondorioz ere aztertu zuen Larrasquetek (1928, II, 90 hh), horietako bat bokal artean diren leherkari ahoskabeen bilakaera delarik. Azentu tonikoaren ondorengo leherkari ahoskabeek ahostuntzeko joera nabarmena erakusten omen dute Zuberoa osoan, baina, honetan ere, abiadura ezberdineko bilakaerak somatzen omen dira hizkera batzuetatik besteetara. Larrasquet, bere aldetik, joera honen sorlekua Maulen bertan ez ote zetzan zegoen eta garbi ageri omen zen behinik behin, Mauletik hegoalderantz, Basabürrian barrena alegia, igo ahala, orduan eta ahulagoa zela ahostuntzeko isuria. Beste horrenbeste jazotzen omen zen iparralderantz egin ahala, nahiz eta Biarnoarekiko mugatik gertu zeuden herrietan emaitza berbera zekarten osterantzeko indar batzuren eragina ikusi uste zuen.

Era honetara laburtu zituen Larrasquetek (1928, II, 103-104) bere eritzi eta susmo horiek:

Cette évolution des occlusives se révèle en Haute-Soule comme un courant qui, parti de Mauléon, monte progressivement les vallées de la Haute-Soule, vers Larrau, Sainte-Engrâce, Lacarry. Barcus et Esquiule ne semblent pas subir le même courant, originaire de Mauléon: il est à remarquer que l'évolution y est légèrement plus avancée qu'aux abords de Mauléon. Peut-être y a-t-il eu, dans ces régions voisines du Béarn, une influence béarnaise s'ajoutant à celle du courant originaire de Mauléon, agissant dans le même sens, l'ayant peut-être devancée et en accélérant actuellement l'action.

Bokal arteko *-r-* galtzearekin ere ba omen dauka zerikusirik azentuak, Larrasquet (1928, II, 139 hh) frogatzen ahalegindu zenez: azentu tonikoaren ostean datorrenean erakusten omen du ezabatzeko joerarik biziena: *hói* (< *hóri*), *Páise* (< *Párise*), (*h*)*axéia* (< (*h*)*axéria*), *sáia* (< *sária*), *háia* (< *hária*), *zamáia* (< *zamária*)...

Honela laburbildu zuen Larrasquetek (1934, 40-41) azentuak bere inguruko konsonanteetan zeukan eragina:

(...) la tension de la consonne posttonique est tout particulièrement relâchée: l'énergie musculaire articulatoire est très réduite et les mouvements organiques très lents.

A ce premier fait physiologique s'en ajoute un second: la voyelle accentuée est caractérisée par des vibrations plus intenses que celles des atones; dès lors, les vibrations laryngiennes de la tonique tendent à exercer leur action sonorisante sur les occlusives sourdes posttoniques, leur influence vocalisante sur les consonnes sonores placées dans la même position.

4. Itxura guztien arabera hizkuntzaren egoera zaharrenetik gertuen ageri zaigun azentu mota honi ez dio, dena den, zubererak bakarrik eutsi. Aspaldi jabetu zen Lafon (1935, 640 hh) Leizarraga beskoiztarraren izkribuetan ere guztiz antzeko azentua azaltzen dela. Honek ere, zubererak bezalaxe, *alabá* (abs. sg.) ≠ *alába* (abs. mugag.) bereizten zuen eta ergatibo, genitibo eta are instrumental eta datibo kasuetako pluraletan ere azken silaban jarri ohi zuen eskuarki azentua, hala nola *guiçonéc*, *guiçonén*, *guiçonéz*, *guiçonér* (baina *guiçonec*, *guiçonen*... mugagabeen). Aditz jokotan, halaber, *bacén*, *baitzén*, *etzén*, *baguinén*... erabili zituen *izan* aditzaren iraganaldian.

Urte batzuk beranduago, Bardozeko hizkeran ere erreparatu zituen Lafonek (1962, 84) zuberotar azentuekiko kidetasunak.

Mitxelenak arestian aipatu ditugun lan bietan erakutsi zuenez, bestalde, oso es-tuak dira, azentuari dagokionean, zuberera eta erronkarieraren arteko loturak, baina badira, hala ere, ezberdintasun nagusi bi. Alde batetik, deklinabide atzizkiak erantsi arren, azentua ez da lekuz aldatuko erronkarieraz (ez behintzat bokal batuketarik

gertatzen ez den bitartean): *séme, sémia, sémiaren, sémiareki...* Bestetik, hitz oxitono eta paroxitonoez gain, proparoxitonoak ere badira erronkarieraz eta zenbait mailegutan izango dugu diogunaren frogarik gardenena, izan ere, azentua, bere jatorrizko lekua utzi, eta silaba bat atzeratu izana gertatu baita inoiz, hala nola Izabako *ária* (gazt. *arena*), *bézino* (gazt. *vecino*), *kósino* (fr. *cousin*), *ézkapa* (gazt. *escapar*), *Zánkotza* (Uztarrozen *Zankóza*, izen ofiziala *Sangüesa*), *zámari...*

Erronkarieraz, bada, sailkapena ez da, zubereraz legez, oxitono / paroxitono, + oxitono / - oxitono baizik. Oxitonoez den bezainbatean, ordea, zubereran ziren arau beretsuak betekoz dira erronkarieran ere.

Mitxelenak (*FHV*, 566), azkenik, bardozerara ezezik, amikuzerara ere hedatu zuen erronkaria eta zubereraren azentu mota hau. Ezin ahantzi, bestalde, zub., erron. eta Leiz. *al(h)abá* (abs. sg.) ≠ *al(h)ába* (abs. mugag.) bereizketa horrek baduela bere oihartzuna Euskal Herriko beste hizkera ugari eta urrunetan: *-a + a > -ea* disimilazioa dugu mendebalekoetan (bizk. eta Araba osoan, ipar-mendebaleko eta Goierriko —zenbait hizkeratan bederen— gip., Burundian eta, antza denez, baita Amezkoan bertan ere) eta *-a + a > -ara*, aldiz, zaraitzueraz²⁰.

D) Izenaren morfologia

1. Deklinabide atzizkiei ekinez abiatuko gara sail honetan barrena. Zubereraz datibo plurala osatzeko erabili ohi den *-er* dugu euskalki honen ezaugarrietako bat. Esan dezagun, horregatio, Oihenartek (1656, 339) zein Archuk (1848, 20 nahiz 1868, 5) *-er* eta *-ei*, biak, dakartzatela euren gramatiketan. Chahok (Abbadie 1836, 39), ostera, *-er* aipatu zuen soil-soilik (*chorier, etcher, handier, ghizoner...*) eta Chahoren baieztapena sendotzera datorrela dirudi Leizarragak bere *Testamentu Berria*-ri erantsitako zubereraren hiztegiñoan dioena: «*ey, er*, datiuo singularià *ari*, erraiten dena, Çuberoan eta aldirietâ pluralean erraiten da, *er*, eta bercetan gucietan *ey*: hala nola (...) *guiçonér, emaztér, haourér (...)*»²¹.

Atzizki honen hedadurari bagagozkio, ez da hau ere zubererara soil-soilik mugatzen, Leizarragak oharterazi legez, ezaguna eta erabilia baita Zuberoa aldirietan ere.

Lafonek, idazle zaharren iharduerari so eginez, atzizki hauxe idoro zuen orokorrean Donibane-Lohizuneko hizkeratik gertu dabilen Voltaire (1642an) idazlearen izkribuetan (Lafon 1935, 637). Orobat Echeppure garzarrarenetan (Lafon 1951a, 317).

Gaurrengoa erabilerari begiratuz, berriz, atzizki hori berori aurki dezakegu erron., zaraitz. eta b-naf. mintzo den hainbat herritan. 1895ean Jean Bourciez-en zuzendaritzapean burututako inkestetan oinarrituz, hauxe esan zuen J. Allièresek (1986, 12) atzizki honek Iparraldeko euskalkietan daukan hedaduraz: «*-er dans tout l'E à partir d'Ustaritz*». *EI*-n bildutako emaitzen arabera (Echaide 1984, 202), halaber, Nafarroa Behereko Arberatzte, Donibane-Garazi, Heleta eta Larzabalén; Lapurdiko Bardoze, Hazparne, Itsasu eta Uztaritzen eta Nafarroa Garaiko Bidankoze, Úrzainki, Uztarroze, Espartza eta Luzaiden ageri da *-er* atzizkia eta egoera berbera isladatzen da A. M.ª Echaidek berak Nafarroa Garaian egindako inkesta bateko emaitzak bilduz berrikitan argitaratu duen lanean ere (Echaide 1989, 324-325).

(20) Ez dirudi zaraitzuerara bera ere uste bezain umezurtz dagoenik. Lafonek (1949, 439), Oihenart zuberotarraren 166. atsotitzean (*Estoëla latsara, gazes duena oinsolara* «N'aille à lauer la lessiue qui a les pieds faits de sel») nahiz Echeppure garzarraren *Amorez errequiricia* (IX, 32) poeman (*Eguiara vacinia-qui, urricari nanguidiçu* «Si vous saviez la vérité, vous auriez pitié de moi») azpimarratutako lekukoei, Mugerre herri lapurtarrean jasotako adibideak (*arrebata, elizara*) erantsi zizkien Azkuek *-ara* emaitzaren hedadura zabalagoaren sendogarri.

(21) Lafonek (1935, 641) ikusi zuenez, *-ey* erabili zuen Leizarragak bere *Testamentu Berria*-n, baina *-er* A.B.C.-n.

2. Adlatiboan aukera zabal samarra dugu zubereraz: *-ra / -rat / -ala / -alat* eta, bizidunekin, *-gana / -ganat*. Badira hemen askatu beharreko korapilo zenbait. Alde batetik *r / l*-dun aldaerak, *-t / -Ø*-dunak bigarrenik eta izen oina eta atzizkiaren artean tartekatuta ohi den mugatzailea hirugarrenik.

2.1. Lehenbiziko auziari buruz ez dute guk aztertutako ikerlariak inolako xehetasunik eskaini. Oihenartek (1656, 354) eta Archuk (1848, 18 eta 20) *r*-dunak baizik ez dakartzaten bitartean, Chahoren gramatikan (Abbadie 1836, 37), geroztiko arauemaile guztienetan bezalaxe, laurak (*-ra / -rat / -ala / -alat*) ageri zaizkigu, nahiz eta *l*-dunen erabilera, hori bai, deklinabide singularrera mugaturik dagoen.

2.2. Bukaerako *-t / -Ø* aldaerez, berriz, Chahori berari (Abbadie 1836, 36) zor dizkiogu lehenbiziko argibideak: «*ganat*, vers, jusqu'à, désigne le mouvement et la tendance; *gana* détermine la proximité. Les désinences *tara* et *tarat*, *ki* et *kin*, présentent les mêmes différences de signification».

Inchausperen (1858, 427) ustez ere bada bi atzizki hauen artean nolabaiteko ezberdintasun bat, berak era honetara adierazi zuena:

a) adlatif: *eskéntzen dudaniála*: à (*ad*) celui que j'offre.

b) translatif: *eskéntzen dudaniálat*: à (*in*) celui que j'offre.

Gèzek (1873, 9), bere aldetik, honako ñabardura hau egin zuen:

a) *-ala*: norabait berehala berritzultzeko edota une llabur batez bertan egoteko joan ohi denean: «je vais à l'église (faire une petite prière): *elizála banoa*».

b) *-alat*: norabait bertan geratzeko edo, behinik behin, egonaldi luze samarra egitera joan ohi denean: «je vais à l'église (pour assister à tout l'office): *elizálat banoa*».

Larrasquet ere (1939) saiatu zen azalpen egokia bilatzen. Hauxe dio *-Rat / -Lat* sarreran: «*Dans* (avec *mouv.* et *pénétration dans* le complément). Ex.: 1.° *banuk oihanilat*, je vais *dans* la forêt (*dedans*); 2.° *jauzi dük huilat*, il a sauté *dans* l'eau (*dedans*)». *-Ra / -La* sarreran, ostera: «(avec *mouv.* vers le complément, mais *sans pénétration*). Ex.: *banuk huila*, je vais à l'eau (= *auprès de* l'eau)²².

Jarraian, baina, salbuespen bat ere aipatu zuen:

Cas particulier.— Malgré ces deux règles précises et absolues, il est un cas particulier, où on emploierait logiquement *-rat* et *-lat*, et où on emploie *-ra* et *-la*: c'est lorsque la *pénétration* doit être de courte durée. Ex.: *banuk etxera*, *eta horra nüik arrunt*, je vais à la maison, et je viens tout de suit. Mais on dira: *banuk etxerat*, je vais à la maison (s. e. pour y rester).

Arauemaile guzti hauen eritziak badirudi sakonean bat datozela eta honela laburbil daitezkeela:

a) *-rat / -lat* atzizkiek zerbaiten *barruan* sartzen dela, bertan *luzaro* irauteko asmoz, adieraziko dute.

b) *-ra / -la* atzizkiek, aitzitik, nonbaitera edo zerbaiti *hurbiltze* soila, baina barrura sartu gabe, edota, barrura sartuagatik ere, handik *luzaro gabe* irteteko asmoa dagoela, adieraziko dute.

Esanak esan, baina, auzia, orain, Larrasquetek aipatutako «règles précises et absolues» horiek zuberotarren *ihardunean* ere zuzen eta zehatz betetzen ote diren jakitean datza. Lafonek (1951b, 234) *-t / -Ø* aukerak egonaldi luze / laburrekin lotura izan dezakeen adibide bat —Larrasqueten kontakizunetako batetik jasotakoa bera— dakar: *Garála júnik nüündüzün Andréi adío éran náhiz, Ameikétàt abiatzín* (= j'étais allé à la gare, voulant dire adieu à André à son départ pour l'Amérique).

(22) Larrasqueten argibideak zehazte eta osatze aldera, ikus bedi, halaber, *Nurat* eta *-La* (1) sarreretan dioena.

Mitxelenaren (Villasante 1978, 123-124) aburuz ere bada, edo izan da behinik behin, halako ezberdintasun bat atzizki bi hauen artean: «La distinción *-ra / -rat* (sufijo que sólo se da donde falta *-rantz* etc., y viceversa) parece indicar, en época antigua, dirección, con término de movimiento / dirección sin término» eta uste horren euskarri Leizarragarengandik (Jo 18, 6) jasotako adibide hau ekarri zuen: *guibelarat citecen, eta eror citecen lurrera*²³. Badirudi, beraz, mendebaleko *-(e)rantz* atzizkiaren eta beronen aldaeren baliokidea izango genukeela *-(e)rat* hori.

Zalantzak zalantza, horixe berori egiaztatzen datoz Kandido Izagirrek (1961, 392) Erronkarin jasotako lekukotasunak: «*Has ido hacia casa, hacia el monte* nola esaten ziran galdegin nienean, *etserát, mendiarát* izango zizala erantzun zuten batek ere ziurtasun osorik eman gabe; baiña —gogoan eukitzekoa— bata besteari entzun gabe eman zuten iru lagunek erantzun berdiña».

Erizkizundi Irukoitza (EI) osatze orduan Saran izandako berriemaileak ere ez zituen atzizki bi hauek zeharo baliokidetzat jo, nahiz eta berak egin ñabardura goian ikusiberri dugun Mitxelenarenarekin bat ez datorren: «goazen mendirat erran nai arat bererat goan beardela» (Echaide 1984, 200)²⁴.

Barkoxeko hiztunaren ustez, ordea, ez zegoen alderik batetik bestera: *süi(a)la* edo *süialát e(r)ortía, mezála* edo *mezalát ju(a)n, nu(r)át* edo *nú(r)a náhi...* esangura berekoak ziren, antza, berarentzat (Gavel 1960, 304).

2.3. Mugatzaileaz den bezainbatean, gogora dezagun lehenik eta behin, Gèzek (1873, 22-23) *etxe* hitzaz ziharduela, egindako ñabardura: *etxea* norberarena denean mugatzailerik gabe (*etchen da, etchera / etcherat joan da, etcheric elkehi da*) erabiltzen omen da deklinabideko zenbait kasutan, nahiz eta mugatzailedunekin (*etchian da, etchiala joan da* eta ablatiboan *etchetik elkehi da*) lehian ageri dela erantsi zuen.

Gavelek (1960, 308) *EI*-rako Atharratzen elkarrizketatu zuen hiztunak, orobat, bereiztu egin zituen *etxé(r)a* 'norberarena' ≠ *etxi(a)la* 'inorena'.

Mitxelenaren (*LH*, 302) aburuz, bada, lekuzko kasuetan, izen berezi (mugagabeen) eta aruntten (mugaturik) arteko ezberdintasuna. Ezberdintasun hori inesiboan ageri da garbien-garbienik: izen bereziei *-(e)n* eransten zaien bitartean, *-(e)an* —mugatzaile eta guzti horrenbestez— baitugu izen arruntetan, hau da: *Irunberri-n, Irun-en* alde batetik eta *bide-an, lurr-ean* bestetik.

Ablatibo kasuari dagokionez, bazter-euskalkietan (bizk. zah., zub. eta erron.) nabari da ezberdintasuna: *-(r)ik* izen berezietan (bizk. zah. *Flandesik*, zub. *Maulerik*, erron. *Aragorik*), *-(e)tik* (*-rean* bizk. zaharrean) izen arruntetan (*menditik*).

Adlatibo kasuan, orobat, *-ra(t)* izen berezietan (zub. *Maulera(t)*, erron. *Zankozara*), *-ala(t) / -ara* (mugatzailearekin, alegia) izen arruntetan (zub. *mendiala(t)*, erron. *mendiara*).

Mitxelenak, bere aburuaren euskarri, Gèzeren esanak —arestian aipatu ditugunak— eta Etchahun zuberotarraren honako esaldi hau ekarri zituen: *etchera hel eta obialat jouran*, bertan *etchera*, norberarena izanik, izen berezi bailitzan (*obialat* ez bezala) hartzen delarik.

Zubereraren arauemaile eta ikertzaileen lanetan ere badira guzti hau egiaztatzen datozen oharak. Gavelek (1921, 461), esate baterako, izen bereziekin *-(r)ik* (*Ligi(r)ik jiten da*) erabiltzen zela zubereraz azpimarratu zuen, lap. eta b-nafarrerako *-tik* (*Ligitik*)

(23) Leizarragaren erabilerarako ikus M. Igartua «Leizarragarengan *-ra* eta *-raten* erabilerari buruz», *ASJU*, XX-3 (1986), 897-902.

(24) Hauxe berau da, esan dezagun bide batez, Allièresek bere *Manuel pratique de Basque* (Paris, 1979) lanean erakutsi zuen ezberdintasuna. Liburu honetaz Mitxelenak egindako iruzkinean (*BAP*, XXXV (1979), 573-578) ikus ditzakegu errenteriarren erantzun eta argibideak (577. or.).

ordez. Larrasqueten (1939, *-Ik sarrera*) arabera ere, ezberdinak omen dira *etxe(r)ik* (norberarena) eta *etxeti* (inorena), ondoko adibideok aditzera ematen dutenez:

a) *horra dük etxeik*, il vient de sa maison.

b) *horra dük kharrikako etxeti*, il / elle vient de la maison du village; *adixkiden etxeti*, de la maison de (ses) amis.

Mitxelenaren susmoak egiaztatu asmoz, Erronkarin bildutako hizkera zati batzuk²⁵ arakatu ditugu eta, oro har behintzat, badirudi euskalki honetan zuzen betetzen direla aipatu arauak.

Inesiboan, esate baterako, *étsen* dugu alde batetik eta *llárreanean*, *llárnian*, bestetik.

Adibide ugariago dauzkagu ablatiboan: *Arágorik*, *Uruñarik*, *étserik*, *Uztarrózerik*, *Biguézarik*, *Zankozarik*, *Ustéinkirik*, *Ronkáririk*, *Gárderik*, *Búrgirik*, *Izabarik*... multzo batean eta, bestean, *barátzetik*, *elizátik*, *llárrenetik*, *txáisgutik*, *kébentik*, *zéuritik*, *ménditik*, *xokáltetik*, *saróititik*, *átzidetik* (= atzetik), *ulunpétik*, *úzkutik*, *sótotik*, *múndutik*, *lékutik*...

Adibide franko, halaber, adlatiboan: *Arágora*, *Zaraitzura*, *étsera* / *etserat*, *Ansora*, *Biguézara*, *Karakástillora*, *Urunbérrira* eta izen arruntan artean, ostera, *bésoara*, *bizkarrera*, *bégiara*, *eskiara*, *méndiara*, *léixoara*, *zéuriara*, *óiara*, *éltziara*, *llármiara*, *órdek Pacoara* ('vete al Paco'). Es un lugar donde no da el sol. K.I.), *Zaiztiériara*, *saróiarara*, *átzidiara* (= atzera), *egúzkiara*, *itzalára*, *árgiara*, *súara*, *béstiara*, *áltiara*, *múndiara*, *rosarioara*, *lúrriara*, *baratziará*, *sokáltiará*, *bortiára*, *idiara* (= hirira)...

K. Artolak, dena den, *-ti* atzizkidunak ere jaso zituen: *étxeti*, *kébenti*, *Ansóti*, *bárniati*, *Iruñati*, *Gárdereti*... Badirudi, gainera, izen berezi zein arruntekin erabiltzen dela honako hau.

Berdin samarra da, antza, Zaraitzuko hizkeretako joera. Ana M.ª Echaidek (1989) bildutako emaitzen arabera, *oianiala*, *boskiala*, *sabajala*, *baraxala*... tankerako atzizkiak azaltzen zaizkigu eskuarki izen arruntetan, izen berezietako aurkitu dugun adibide bakarrean *Iruñara* dagoen bitartean. Ablatiboan, orobat, *atzetik*, *kunatik*, *goatzetik*, *erritik*... ditugu alde batetik eta *Iruñarik* bestetik.

Bizkaiera zaharrenean ere bazen, gorago aurreratu bezala, ezberdintasun honen oihartzuna. Joseba A. Lakarrak (1984, 173 hh) erakutsi duenez, *-rean* atzizkia zerabilen Micoletak izen bizigabe arruntetan (*urrerean*, *onerean*, *oerean*, *garuienerean*, *surirean*, *calabriada-reanic*...) eta *-(r)ik* izen berezietan (*Flandesic*, *Italiaric*, *Salamancaric*).

2.4. Atzizki guzti hauen hedadurari bagagozkio, azkenik, dagoeneko ere ikusi da ez dela euron erabilera zubererara soil-soilik mugatzen.

Mugatzailea tartekatzearenak, Bonapartek (1876, 14 eta 16) besterik uste bazuen ere, ekialdeko euskalkietan burututako berrikuntza ematen du. Lekuzko kasuetako singularretan ez da, jakina denez, mugatzailek ageri, inesiboan izan ezik. Azken kasu honetan ere, alabaina, garbi dago arkaismotzat jo ohi diren zenbait aldaeratan *-(e)n* dela atzizkia (erron. *etsen*, zub. *etxen*), mugagabetasuna (*-ta-*) edo mugatutasuna (*-a-*) adierazten duen inolako ezaugarrikerik ageri ez dela. Badirudi, hortaz, egun nagusi dabiltzan mugatzailedun aldaerak (*etxe-a-n*) besteen aldean berriak direla, beronen erabilera, gero, adlatibora ere hedatu bide delarik zenbait euskalkitan.

Bonapartek (1877a, 22) jakitera eman bezala, hala zubereraz eta zaraitzueraz (*-ala*) nola erronkarieraz (*-ara*) ditugu mugatzailedun aldaerak. *L-*dun aldaerak orobat, azpimarra dezagun bide batez, zubereraz gainera baditugu zaraitzueraz ere.

Askozaz zabalagoa da amaierako *-t* hori erakusten duten atzizkien eremua. Iparralde osoan (ikus Allières 1986, 11 eta 32) eta Nafarroa Garaian ezezik, badirudi mendebalderago ere idoro ditzakegula beronen aztarnak. Mitxelenak (1950, 90) Errenteriako

(25) Aita Kandido Izagirrek eta Koldo Artolak (ikus Bibliografian) bildutakoak dira hizkera zatiok.

hizkeran erabiltzen diren *noapatt* (eta *nolazpatt*, baina, hauen aldamenean, 2. osagaien *b-* duten *norbatt*, *nonbatt...*), *atzeapire*, *aurreapire...* bezalako adibideak aipatu zituen uste honen sendogarri. Konposatu hauetako bigarren osagaia leherkari ahoskabez has-teak lehenaren amaieran beste leherkari bat izana dakarrela dirudi, *-rat* atzizkiarena izan zitekeen leherkaria hain zuzen.

3. Antzeko atzizki aniztasuna somatzen dugu soziatibo kasuan ere: *-ki* / *-kin* / *-kila* / *-kilan*. Aztergai ditugun arauemaile eta ikertzaileok ez digute hauetariko bakoitzaz inolako argibiderik erakutsi eta badirudi, oro har bederen, bata zein beste —ez bata ala beste— erabil daitekeela.

EI-ri (Gavel 1960, 301) emaniko erantzunetan, adibidez, *enéki* / *enékin* / *enekila* / *enekilan*, laurak, jaso ziren Barkoxen zein Atharratzen, baina litekeena da, normala ere badenez, hizkera jakin baten horietako bat edo beste nagusi agertzea. Horixe baieztatzera dator, esate baterako, Larrasquetek (1939, *-Kila* sarrera) iparrekialdeko zubereraz ziharduela eginiko ohar hau: «Mêmes sens que *-ki*; employé seulement par quelques familles des Arambeaux (Sohütako auzoa) et de l'Hôpital Saint-Blaise, qui ne usent pas de *-ki*».

Atzizki hauen erabilera ere ez da zubereraren barrutira mugatzen. *-Ki* (*-kin* ez aipatzeagatik jakina) guztiz arrunta da Nafarroa osoan, hala Garaian nola Beherean (erron., esate baterako, berau da aukera bakarra). Ezaguna da, orobat, *-kila(n)* ekialdeko *b-naf.* (*EI*-n (Echaide 1984, 201) Donibane-Garazin, Arberatzen eta Larzabalena bildu ziren honelakoak) eta aspaldidanik gainera: *-ki* zein *-kila* (urriago hau) dira, Lafonek (1951a, 317) dioenez, Echeperrek erabili zituen atzizki biak.

4. Bada Inchausperen (1858, 22) eritiziz, zuberera gainerako euskalkietatik saihesten duen beste ezaugarri bat. Zubereraz zuzen bereizten omen dira betiere mugatua eta mugagabea eta, hortaz, *háuhóna da* 'celui-ci est le bon' ≠ *háuhon da* 'ceci est bon' egiten. Ezberdintasun hau adjektiboetan ezezik partizipioetan ere betetzen ei da gainera: *gáldurik da* 'il est perdu' ≠ *gáldua da* 'c'est celui qui est perdu'. Gainontzeko euskalkietan era bakarra (*gáldua da*) erabiltzen dela adiera batean nahiz bestean erantsiko zuen.

Ohar berbera egin zuen 1858ko martxoaren 8an Bonaparteri zuzendutako gutunean (Irigoyen 1957, 199):

a) *maithatia da*: c'est l'aimé, c'est celui qui est aimé.

b) *maithaturik da*: il est aimé; *maithaturik dira*: ils sont aimés.

Van Eys (1879, 472-473) aspaldi jabetu zenez, baina, zubereraz kanpo ere badira —edo baziren behintzat— bereizketa honen aztarnak, berak aipatu zituen Darrigolen *Emazteak izikor dire* edota Echepereren *Ceren bascoac baitira abil, animos eta gentil* horiek lekuko.

Mitxelenak (*PT*, 366 hh) zuzen dioenez, geroz eta hedatuago dago gurean mugatzailerik gabeko adibideak. Mendetan gora eginez, ostera, ugariagoak dira mugatzailerik gabeko adibideak. Ugariagoak, esate baterako, XVI. mendeko Leizarragarengan XVII.eko Axularrengan baino, baina ugariagoak azken honengan hurrengo mendeko Etcheberri saratarrarengan baino.

Mitxelenak berak (*PT*, 370 hh) erreparatu zuenez, arrunt samarrak dira Axularren ihardunean mugatzailerik gabeko adibideak (*on dela*; *on liçate orai ere*; *cein çaldi da on edo hobe ago?*; *alfer eta gaixto içaiteco bidean eta perilean...*), baina hauen aldamenean bestelakoak ere badirelarik (*gauça ona da eta saindua*; *cein gauça gaixtoa cen*; *alfertasuna gauça gaixtoa, perilosa, eta norc bere ganic egotztecoa cela...*). Banaketa era honetara egiten zuela esango du Mitxelenak: adjektibo soila ageri denean, mugatzailerik ez ezartzeko joera omen da nagusi. Izena + adjektiboa tankerako sintagmetan, aldiz, mugatzailerik ez dardun aldekua da isuria.

Garbi dago, bestalde, Hego Euskal Herriko euskalkietan, bizk. eta gip. batipat, biziagoa dela mugatzaileaz baliatzeko joera, baina zuberera ez besteko ekialdeko hizkeretan, erron. eta zaraitz. esaterako, ez da gaurregun bertan ere batere harrigarri eta ezohizko mugatzailerik eza. *EDEL*-k jasotako erantzunetan (244 eta 245. galderak), adibidez, *étsea xú txikin; árbolak ditún ándi* bildu ziren Espartzan (zaraitz.) eta *é(t)sea dún ñotto; árbolak ditún ándi* Uztarrozen (erron.).

Bonapartek (1872, 24), halaber, *onik / on nizu* eta *on naz* bildu zituen zaraitz. eta erron. hurrenez hurren. Aezk., otera, *ona niz*.

5. Absolutu kasuko 3. gradu pluraleko erakuslea da zubereraren beste ezaugarrietako bat: zub. *hurak / orok. (h)aiiek, hek*. Erakusle horixe da Chahoren gramatikan (Abbadie 1836, 156) azaltzen zaiguna, baina Archuk, beranduago, bestelakorik ere aipatu zuen. Beronen alegietan (Archu 1848, 29) *haiek / hek* baizik ez zaizkigu ageri eta gramatikan (1868, 30) *hourak* eta *hayek*, biak, ikus ditzakegu. Larrasqueten lanetan *hurak* da betiere azaltzen dena.

Ez da zail asmatzen zubererak, analogiaren bidei (*hau > hauek, hori > horiek*) jarraituz, burututako berrikuntza dela honako hau, baina oraingoan ere izan du bidelagunik. Hala Bonapartek (1872, 24) nola *EI*-k (*Euskera* 1928, 57) bildutako emaitzen arabera, *kurak* da erron. zein zaraitz. erabiltzen den aldaera eta *gurak*, berriz, aezk.

6. Maiztasun handia du zubereraz *-(t)sa* atzizkiak: *bulandjersa, bü(r)üzagisa, egoiliarsa, eibe(r)azaintsa, errijentsa, kozinèrsa, labu(r)a(r)isa, ostalersa...* dira Larrasqueten hiztegian barrena aurkitu ditugun adibideetariko zenbait eta hauxe da Larrasquetek berak (1939, *-Sa* sarrera) atzizki honetaz dioena: «Ce suffixe n'affecte que les substantifs: 1.° ceux de métiers; 2.° facultativement ceux de famille. Ex.: *Xilo, M. Chilo; Xilosa*, la femme Chilo. Mais on dit mieux *Xiloren emaztia*, la femme de Chilo».

Erdaratik mailegatutako atzizki honen erabilera ez da, dena dela, zubererara mugatzen eta geure sorterrian bertan (Eibarren) zein ingurumarietako herrietan ere guztiz arrunta eta ezaguna dugu. Aspaldi jabetu zen honetaz Juan San Martin bera ere (1960, 82): «*Arranosia, Arrano*'ren andriari esaten jako Eibar'en; *Moxolo-sia, Moxolo*'ren andria. Abizenekin be berdin: *Agirre*'ren emaztea *Agirresia; Gisasola*'rena *Gisalesia*, eta baita izenekin ere, *Txomin*'en emaztea *Txomiñesia*, eta orretara».

E) Aditzaren morfologia

1. Aditzaren morfologiari lotzen gataizkiolarik, euskalki honetan hitanoko alokutiboez gainera erabiltzen diren zuketakoak aipatuz hasi beharko dugu. Oihenart bera ere (1656, 353) konturatu zen honetaz, nahiz eta beraren eritziz, italiar, frantziar eta espainiarren ereduari jarraituz sortutako berrikuntza garbia (*nuzu < naiz + zu* izenordaina) omen den. Alokutibo hauek errespetua zor zaien pertsonekin —hala andrazko nola gizonezkoekin— erabiltzen direla ere erantsi zuen.

Inchauspe (1858, 5 eta 504-505), bere aldetik, alokutiboon erabilerak dauzkan mugez mintzatu zen. Menpeko esaldietan —2. pertsona bera ez bada adizkian subjektu edo objektu bezala agertzen behintzat— ezin erabil daitekeela inolako alokutiborik esan zuen. Idatziz edota jendaurreko ihardunean ere, bestalde, ezin omen da alokutiboez baliatu eta, horrenbestez, norbaitekin zuzen-zuzenean mintzo denerako mugatu beharko da euren erabilera.

Ilitze berean jo zuen 1858ko martxoaren 8an Bonaparteri eginiko aipatu gutunean (Irigoyen 1957, 198): haur bat, esate baterako, beste zenbait adiskiderekin mintzo baldin bada *ni hasten niz; gu biak joaiten gira; ziek egon ziteye...* beharko omen ditu erabili eta, sekula ere ez, *ni hasten nuzu, gu biak joaiten gutuzu...* gisakoak.

Bonaparte ere (1869, 170) bat etorri zen Inchauspereen salbuespenokin, baina honek, gainera, beste bi erantsi zituen. Galderetan ere ezin omen da alokutiborik erabili, baldin eta 2. pertsona bera ez bada aditzaren subjektu edo objektu noski. Beste horrenbeste gertatzen omen da aditza aginteran (*bizo*), subjuntiboan (*dizon*), subjuntiboko baldinkeran (*baleyo*) edo botiboan (*aileyo*) jokatzenean. Arau guzti hauek zub. eta ekialdeko b-naf. ezezik, mendebaleko b-naf., erron., zaraitz. eta aezk. ere zuzen betetzen zirela esan zuen Printzeak. Ez ordea, edo ez beti behintzat, lap., Lapurdiko lurretan mintzo den mendebaleko b-naf. eta, batez ere, g-naf. bietan, gip. nahiz bizk.

Zuketako alokutiboon eremuaz, berriz, hona hemen Bonapartek berak (1867, 2 eta 1869, 170) ezarri zuena: zub., erron., zaraitz. eta ekialdeko b-naf., azken honetan Garazi, Amikuze, Arbela (Iholdi eta Armendaritzeko hizkeretan, enparatueta zuketara barik, xuketa erabiltzen da eta), Bardoze eta Aturrialdeko (Urketa, Lehuntze, Beskoitze, Mugerre —Elizaberri barne dela— eta Hiriburuko hizkeretan alegia) azpieuskalkiak aipatu zituelarik.

Yrizarren (1981a, II, 380 hh) arabera, baina, badira honetan egin beharreko ohar zenbait. Alde batetik, zuketara / xuketaren erabilpen baldintzak ez dira arras berdinak eremu zabal honen barruan eta maiztasunari dagokionez ere, bada alderik gune batzuetatik besteetara.

Zuberoari lotuaz, honako banaketa hau ezarri zuen Yrizarrek (383-384. or.):

a) maiztasun handiko guneak: Atharratzeko eskualdea (Atharratze, Aloze-Zibozze, Gamere-Zihiga, Lexantzü, Etxebarre, Lakarri, Altzai, Larrañe), Santa-Grazi (baina hemen apalxeago), Altzürükü, Idauze-Mendi, Mendikota, Arrokiaga, Barkoxe, Eskiula, Maule, Bildoze-Onizepia, Aiñharbe eta Etxarri.

b) maiztasun urriko guneak: Ligi-Atherei, Liginaga eta Hauze (Zuberoako ekialdean); Iruri, Ozaze eta Zalgize (Atharratzetik gertu, iparraldera); Gotañe-Irabarne, Garindañe, Urdiñarbe, Muskildi eta Phagola (Zuberoako mendebalean); Arüe, Sarrikota-pia, Ezpeize-Ündüreine, Ürrüxtoi-Larrabile, Mithikile, Berrogañe-Lahüntze, Sohüta eta Ospitale-pia (Zuberoako iparraldean).

Antzeko maiztasun gune ezberdinak azaltzen omen dira (385-386. or.) Nafarroa Beherean barrena ere.

2. Zubereraren apartekotasuntzat jo ohi da botibo modua. Oihenartek (1656, 348 eta 350) subjuntibokoak (*etor ainendi*) eta indikatibokoak bereizi zituen, azken multzo honetan aditz izenez osatuak (*aininz egoiten*) eta partizipioaz osatuak (*egon aininz*) bildu zituelarik.

Banaketa bikoitza egin zuen Larrasquetek (1939, 36) ere:

a) orainaldia / geroaldia adierazten duena (hots, subjuntiboaz osatua): *àinéndi abía, àihéndi abía, àilédi abía...* Itzulpena 'plaise à Dieu que je parte'...

b) iragana adierazten duena (indikatiiboaz osatua hau): *àinintz abiátü, àihintz abiátü...* 'plüt à Dieu que je fusse parti(e)'...

Aspaldi jabetu zen Van Eys (1879, 501) Zuberoatik kanpoko antzinako idazleek ere ezagun zutela eta bazerabilzela botibo modua, hala Leizarragaren *ainençaque supporta appurbat neure erhogoán* (2 Cor. XI, 1) nola Axularren *Jaincoac ailliotza liven asco* (*Gueroco guero*, 419 or.) adibide horiek erakusten dutenez.

Bestelako adibiderik ere aurkitu zuen Lafonek (*Système*, I, 494) Leizarragaren izkribuetan: *aihinz hotz edo eraquin* (Ap., III, 15); *Ailitez trenca çuec trublatzen çaituztenac* (Gal., V, 12); *aitzineçate regna, guc-ere çuequin batean regna deçagunçát* (1 Cor., IV, 8).

Lafonek berak (73. or.) dioenez, Harizmendik, XVII. mendeko idazle lapurtarrak ere, ba omen darabilzta tankera honetako botiboak, baina —eta hauxe bitxiena!—

Garibay arrasatearraren errefracuetan ere idoro zuen (87. or.) honen aztarnarik, *Ederra vay liz, Ona eç ey liz* (= Hermosa si fuese, Buena no fuese) dioen X. errefracuan hain zuzen.

Garbi dago, beraz, aspaldi Euskal Herri osokoa bide zen botiboak zubereraren izan duela iraupenik luzeena, nahiz eta hemen ere, antza, hila eta baztertua dagoen honez gero. Horixe da, behinik behin, Clément de Jaureguiberryk (1953-1957, 76) egin adierazpena: «Le votif dont le chanoine Inchauspe donne la conjugaison complète semble s'être perdu en Soule dans ces 100 dernières années».

3. Indikatiboko geroaldiak (*nizate, hizate...*) ditugu zubereraren beste ustezko berezitasunetarik bat. Aspaldi jabetu zen honetaz Chaho (Abbadie 1836, 65), baina Abbadiek berak (8. or.) oharterazi bezala, lap. zaharrea ere ezagunak ziren honelakoak, nahiz eta, gerora, perifrastikoez (*izanen naiz tankerakoek*) ordezkatu eta (ia) erabat bazterreraziko zituzten.

Bonaparteren (1869, «Observations», vi eta 1872, 24) lekukotasunaren arabera, zub., erron., zaraitz. eta lap. zah. ezezik, ba omen ziren era honetako adizkien aztarnak bere garaiko lap., b-naf. (ekialdekoan gehienbat) eta are g-naf. ere. Hegoaldeko g-nafarrerari dagokionez, bertako izkribu zaharretan aurkitu zituen Bonapartek (1869, 164) *dateke, dukezu, duke, dukez(i)e, dituzkete, diguke...* tankerakoak, baina batere ez bere garaiko hizkera mintzatuan.

Azkuek (1935, 75 hh), RS-ko adibide ugarietan oinarrituz, bizk. zaharrea ere ezagunak zirela baieztatu zuen. Zubereraren «apartekotasuna», hortaz, antzinako egoerari eustean datza oraingo honetan ere²⁶.

4. Gaurregungo euskaratik, baita zubereratik, desagerturik dauden aoristoen berri eman zigun Oihenartek (1656, 350), nonbait ere zub. zaharrea bizirik zeudenaren ezaugarri: *etornendin* (aspaldi gertatua) ≠ *etorri naiz* (oraintsu gertatua). Zubereraz ere, bada, gainerako euskalkietan bete ohi den ordezkatzeko berbera (*etornendin* ordezkari *etorri nintzen*) burutu da eta parekotasun hau, zeharka bada ere, hango eta hemengo euskalkien artean nabari den sakoneko batasuna sendotzera dator. Izan ere, euskalkiak, mendez mendeko bilakabidean aukera ezberdinak eginez, elkarrengandik aldentu eta saihestu egin diren arren maiz, beste zenbaitetan, ostera, denak ere ildo beretik abiatu direla ikus dezakegu²⁷.

5. Guztiz antzekoa da aditz trinkoekin jazo dena, hauen ordezkari ere emeki-emeki perifrastikoez nagusitu direlarik. Badirudi, dena den, ordezkatzeko hau azkarragoa izan dela Iparraldeko euskalkietan —zub. barne— Hegoaldekoetan baino. Joera orokor horretan kokatu beharrekoa da, beraz, Larrasquetek (1939, 25-26) egin oharra, bertan aditz trinkoek zubereraren zeukaten erabilera urria salatu zuelarik. *Joan*-en adizkiak omen denetarik hobekien atxiki direnak, enparatuetatik fosilizatutako adibide banaka bat besterik —aginte adizkiak gehienbat— erabiltzen ez dela:

égon: *ágo, záude, záuzte.*

ebili: *nabilak, nabilan, nabilázü* (galurren hirurok ere), *ábil, abilúa* 'va-t'en'.

ekhárri: *ekhárarak, ekháraran, ekhárzú, ekharzie.*

éman: *emádak, emádan, emadázü, emadázie, emók, emón, emék, emén...*

e(r)áman: *e(r)ámak, e(r)amázü, e(r)ámazie, e(r)amádak, e(r)amádan...*

Ez du ematen, hala ere, zubereraren ziren aditz trinkoen zerrenda osoa eta erabatekoa burutu zuenik Larrasquetek, beraren lanetan barrena ere osterantzeko adibideak azaltzen dira eta: *dakit, ezta(k)ik, daki...* (*jakin*); *bego, begotza...* (*egon*)...

(26) Aginterako geroaldiek luzaroago iraun zuten (Añibarro arte behintzat); cf. Lakarra 1986, 648-649.

(27) Kidetasun hauen zerrendatxo bat: *SHLV*, 4-5. or.

6. Zubereraren berezitasuntzat jo zuen Inchauspek (1858, 22-23) *izan* (iragangaitzetako laguntzailea) ≠ *ükhen* (iragankorretako laguntzailea). Bonapartek (1867, 2-3 eta 1877a, 30-31) zuzendu zuen Inchausperen okerra, ezberdintasun hori, zub. landara, erron. eta b-naf. bietan bizirik zegoela azpimarratuz.

Mendebaleko b-naf. mintzo den herri lapurtarren artean —lapurteran bertan ez zuen Bonapartek *ukhan*-en aztarnarik jaso— zuzen egiten omen zen bereizketa Lekorneko azpieuskalkian (Lekuine, Hazparne, Luhuso, Makea eta Lekornen). Uzta-ritzekoan, aldiz, aztarnak baizik ez zituen aurkitu, Milafrangan eta Kanbon batipat, Bonapartek berak (1867, 3) orripeko oharrean aitortu zuenez: «À Villefranque et surtout à Cambo *ukhan* est en usage, mais il n'y est employé que comme synonyme moins usité de *izan* dans le sens de *avoir*».

Bonaparteren esanak egiaztatzeraz etorri da oraindik orain Dassance jaunak Yrizarri eginiko baieztapena: «Milafrangan askotan aditzen da: *Baionan UKAN niz*, guk [uztariztarrek alegia] aldiz, *Baionan IZAN niz*, eta abar» (Yrizar 1981a, II, 227).

EI-ren arabera, halaber, b-nafarreraren eremuko 4 herritan baizik (Beskoitze, Uzta-ritze, Kanbo, baina baita Hazparnen) ez zen *iduki* bildu, enparatueta *ukhan* jaso zelarik. Biltzaileak berak (*Euskera* 1928, 237) ohar hauxe erantsi zuen: «Gañerako errietan *ukhan*. *Iduki* esaten dutenetan ere aurki mus-ean bakarrik».

Oso hedaturik dago, beraz, *izan* ≠ *ukhan* Iparraldeko euskalkietan, baina Hegoaldekoetan ere —erronkieratik kanpo, jakina (*ekun*)— bada beronen oihartzunik. 1614ean Erroman argitara emandako Kredo bat berrargitaratu zuen Mitxelena (*TAV*, 162 hh). Itxura guztien arabera goi-nafarreraz dagoen testu labur honetan hiru bider azaltzen zaigu *ukan*. Azpimarratzekoa, gainera, *izan*-en balioa duela hiru agerraldietan: *Sein* [Jesu Christo] *ucandubaysen concevituric Spiritu Santu jaunaren obras (...)* *Crucificatu ucandusen, yl, eta orciucandusen*. Mitxelena bera ere (163-164. or.) jabetu zen, noski, ezaugarri horretaz, jarraian honako iruzkin hau egin zuelarik:

(...) Muestra, con todo, una particularidad sorprendente para la cual falta todo paralelo, en Navarra o en otra parte.

(...) Faltaba todo indicio de que el participio transitivo (*ucandu*) hubiera suplantado en alguna parte al intransitivo en los usos originalmente propios de éste, tal como aparece en tres ocasiones en un texto tan breve como el que comentamos.

Bitxia eta harrigarria agian bai, baina ez, hala ere, Mitxelenak uste bezain umezurtz eta seniderik gabea, Milafrangan jaso eta arestian aipatutako *Baionan ukan niz* (= Baionan izan naiz) horrek aditzera ematen duenez.

7. Inchausperen aditz tauletan ageri dira lehenengoz, guztiz oker ez bagaude bederen, *-iro-* errodun ahalezkoak eta honetantxe datza, hain zuzen, Larrasquetek (1939, 19) Inchausperen lanean ikusi zituen hutsetarik —Larrasquetek ikusi zituen huts apurretarik, argi dezagun— bat: «il est arrivé à l'auteur de consigner des flexions qui ne sont pas souletines: *egin bezake, egin lezake, egin nezake*: en Soule, on dit: *égin ní(r)o, egin hí(r)o, egin lí(r)o*».

Erro honen erabilerak ere, baina, aise gainditzen ditu zubereraren esparruak. Bonapartek (1869, «Observations», xxv) erakutsi bezala, erron., zaraitz. eta bi b-naf. dira honelakoak eta aspaldi, gainera, baliteke eremu zabalxeagoan erabili izana. Iruñean, 1609an antolatutako poesi lehiaketan lehen saria eskuratu zuen lanean (*TAV*, 112 hh), esate baterako, adibide bi ageri dira: *Alaber eman diroque* (65. bertsoan) eta *Guiçonac boçic jan diro* (93.ean).

Erro honi, Lafonek (1972, 260) iragarri legez, *-ke* erantsi ohi zaio inoiz. Horrelako-keak erabili zituen Leizarragak eta 1609ko poesian ere, ikusiberri dugunez, *diro* / *diroque*, biak, ageri zaizkigu. Mota bietakoak azaltzen dira, halaber, zubereraz —oraingoan zein lehengoan— eta, Lafonen arabera, guztiz baliokideak omen dira biak.

8. Gauza jakina ere bada, euskara, geroaldia eratzeko, bi atzizkiz (-*r*en / -*ko*) balia daitekeena. Mendebaleko euskalkiek (bizk., gip. eta behialako arabarrak) horietarik bigarrena besterik erabiltzen ez duten bitartean, ekialdekoetan biak izan ohi dira aukeran eta, beraz, *sarthuren niz* nahiz *sarthuko niz*, bata zein beste, izango dira, Chahok (Abbadie 1836, 175) adierazi legez, zilegi. Inchauspek (1858, 9), ostera, muga bat ezarri zion bikoiztasun honi: -*n* batez amaitutako aditzek -*en* baizik ezingo dute hautatu zub. eta b-nafarreraz. Gèzek (1873, 205), bere aldetik, *hil* bezalako besteren bat erantsi zion salbuespen zerrenda horri.

Osterantzekoetan, beraz, aukera biak dira zilegi eta arauzko, baina zubereraz, hala ere, bada -*ren* erakoak erabiltzearen aldeko halako isuria. Isuri bera nabari omen da, Bonapartek (1876, 11) dioenez, Leizarragaren izkribuetan nahiz erron. eta zaraitz., azken euskalki hauetan bera delarik erabiltzen den atzizki bakarra.

Larrasquetek (1939), haatik, biak (*abiatüen* / *abiatüko*) ezarri zituen betiere eta -*Ko* sarreran honako hauxe erantsiko: «Pour les infinitifs d'autres terminaisons [-*n* amaieraz bestekoetan, alegia], les désinences en -*ko* et en -*en* sont également usitées, dans chaque région».

Esanak esan, bada zuberera gainerako euskalkietarik saihesten duen «apartekotasun» bat eta berau, Chahok ere (Abbadie 1836, 175) azpimarratu zuenez, euskalki honetan —zenbait hizkeratan bederen— lantzean behin erabili ohi diren geroaldi pleonastikoetan (*izanen* < *izanen* + *ko* tankerakoetan) datza.

Baliteke azken hauekin zerikusia izatea Larrasquetek (1939) Eskiula eta Jeruntzeko hizkeretan aurkitutako -*eko* amaieradunek. Hauxe da berak -*Ko* sarrera berean (ikus, orobat, *Eskiula* sarrera) dioena:

Dans les régions d'Esquiule et de Géronce éloignées de Barcus, on emploie exclusivement les inf. fut. en *ko*, dans les verbes dont l'inf. est terminé par *n*: *jun*: *june*ko; *jan*: *jane*ko; *jin*: *jine*ko; *izan*: *izane*ko, etc. Dans les autres régions, on emploie, en ce même cas, les inf. fut. en *en*: *junen*, *janen*, *izanen*, *igaranen*.

Hiztegian barrena, berebat, sarri samar ageri dira *etzanen* / *etzane*ko, *hatzamanen* / *hatzamaneko*, *hilen* / *hile*ko, *ükhenen* / *ükheneko*... bezalako bikoteak, bigarren aldaera horien ondoan betiere (Esq / Gér) ezartzen duelarik.

9. Inchauspe (1858, 433) dugu, zubereraz, N-N (-N) motako aditzek ez dutela datiboarekiko komunztadura nahitaz egiten jakitera eman zuen aurrena. Arauemaile honen arabera, *emán du Joháneri makhilá bat* nahiz *emán déyo Joháneri makhilá bat*, biak omen dira zuzenak eta biak berdin erabiliak. Badirudi, baina, datiboa, izena edo adjektiboa barik izenordaina denean, komunztadura egiteko joera nagusitzen dela, nahiz eta, horrelakoetan ere, *emán du goúri*, *lehéntu da híri*, *igórri du éni* bezalakoak erabiliak izan.

Komunztadurarik eza, mugaz handiko bestelako euskalkietan ere arrunt samarra izateaz gain, lehenbiziko izkribuetarik hasita bizirik dagoen ohitura da ordea. Echeper garaztarraren poesietan, esaterako, *gomendadi Ieyncoary* (I, 21), *andriari emayten du hoguenic* (XIII, 46) (baina, goraxeago (XIII, 34), *deraucate emazteari hoguena*) azpimarratu zituen Lafonek (1951a, 333). Echeperak ere datiboa izenordaina denean komunztadura egiteko joera erakusten omen du, nahiz eta salbuespenak badiren: *çuri eman dici* (I, 413); *çuri gomendacen nuçu* (I, 421); *hari gomendadi* (II, 71); *çuri eman eztuçu* (XII, 15).

Nafarroa Garaian bertan ere (erron. esate baterako) bada ohitura hau, nahiz eta beraren erabilpen eremua zehazteko gai ez garen.

10. Bonapartez (1869, «Observations», xii) geroztik ezaguna dugu erronkarieraz aditzetako 1. perts. sg. morfeman *-d / -r* arteko hots bat zena²⁸, Bonapartek berak *d* bidez adierazi zuena hain zuzen: *dud*, *ztud* (= zaitut), *daitad* (= dit)... Oihenartek (1656) behin eta berriz darabil *dud* (baita *dut* ere) eta ez dirudi, horrenbestez, inprentako hutsa izan daitekeenik. Oihenarten lekukotasuna ziurra izatera, beraz, zub. zaharra izango zukeen erronkarierak bidelagun.

Bonapartek berak, bestalde, hegoaldeko g-nafarreran (Elkano, Gares, Oltza eta Goñibarko hizkeretan) *d / r* arteko zalantza somatu zuen zenbait adizkitan, hala nola *dida / dira* (= dit) bikotean eta ebakera horiek Erronkarin entzun zuenarekin harremanetan jarriko.

Harrez gero Nafarroa Garaian barrena ibili izan diren ikertzaileek ere antzeko emaitzen berri eman digute. K. Izagirrek (1966) Ultzaman (iparraldeko g-naf. beraz), *ala iduritzen zaire* (411. or.); *atzendu zaire* (416. or.); *Orai falta zaide plantxátzia* (432. or.); *arrek irri in dire* (= dit) (433. or.)... bezalako adibideak bildu zituen. I. Gamindek (1986, 186 eta 190), halaber, *zaide / zaida* (= zait); *zaizkide / zaizkida* (= zaizkit) jaso zituen Egozkue, Lizoain, Mezkiriz, Aurizperri eta Garraldan; *di(r)e* (= dit) Egozkue, Lizoain eta Mezkirizen; *dada*, Garraldan; *dara*, Aurizperrin, e.a.

A. M.ª Echaidek (1989, 292 eta 298) bildutako emaitzen arabera (cf., orobat, Yrizar 1981a, II liburukia), azkenik, Zaraitzu, Aezkoa, Luzaide, Oroz-Betelu, Erroi-bar, Anue eta Esteribarren ageri dira *zaida / zaide*, *zaizkida / zaizkira* gisakoak.

Adizki hauek ez dira, itxurak itxura, erronkarierako (eta zub. zah.) *-d / -r* horren antzinatasuna indartzen duten froga garbi eta biribil, arkaismo barik berrikuntza huts izan baitaitezke (cf. bizkaieraren eremu barruko zenbait hizkeratan garatutako *jata*: bizk. orok. *jat*).

Adizki hauetan baino oinarri ziurragoa ikusi zuen Mitxelenak (SHLV, 287 eta FHV, 235-236) *dut / dudan, dudala...* —ohar bedi, gainera, *duDan, duDALa...* ageri direla subordinazio atzizkia *-en* (*naizEn, haizEn...*) den hizkeretan ere!)— eta berdin *bat* (< *bade?) / (*bat*) *bedera, bederatzi; bart / barda...* bezalako bikoteetan, morfemarik zaharrena *-da* izan daitekeela aldarrikatzeko, gero, amaierako bokala galdu ondoren, *d > t* ahoskabetzea gertatu bide delarik.

11. Bonaparte bera (1869, «Observations», xxiv) dugu, zubereraz, iraganeko hitano alokutiboetan ez dela gehientsuenetan beste euskalkietan ohizkoa den *-n* ageri azpimarratzen lehena. Chahoren gramatikan ere badatoz etorri *-n* gabeko adizkiok: *nintzan* eta *nunduzun*, baina *nundiña / nundia*; *nintzeizun* eta, beronekin batera, *nintzeiña / nintzeia...* (Abbadie 1836, 59), baina ez zen arauemaile hau gertaera horren apartekotasunaz jabetu nonbait. Bai, ordea, Larrasquet (1934, 49):

Dans ses deux formes tutoyantes, le prétérit ou «imparfait» a perdu l'*n* finale aux 1re. et 3e. personnes du singulier et du pluriel: *banián* et *baniñán* > *baniá* et *baniñá*; *bazián* et *baziñán* > *baziá* et *baziñá*; *bazieían* et *bazieñán* > *bazieíá* et *bazieñá*.

Dirudienez, baina, bada honetan alderik leku batzuetatik besteetara. Yrizarrek (1981b, 408-409) zehaztu zuenez, *-n* amaieradunak ageri dira Basabürían (Altzai, Ziboze eta Iruriko hizkeretan bederen) eta *-n* gabeak Zuberoako gainontzeko hizkeretan, hala nola Ürrüxtoi, Barkoxe, Sohüta, Eskiula, Maule eta Žalgizekoetan.

Bigarrenik, eta hauxe da orain bereziki axola diguna, Zuberoatik kanpo ere bada honen oihartzunik. Bonapartek berak (1872) aditzera eman zuenez, Erronkariko hiru azpieuskalkietan sistematikoki betetzen zen *-n* eza, *nuntziua* (nintzen), *ziua*

(28) Bidankozen, antza, *d*-tik gertuago zegoen, Uztarroze, Izaba eta Urzainkiko ebakera *r* aldera lerratzen zen bitartean (SHLV, 287).

(zen), *guntziua* (ginen), *nia* (nuen), *zia* (zuen)... horiek lekuko. Orobat aezk.: *nindua* / *ninduna*, *zua/zuna*, *ginduzta* / *ginduzana*... eta hegoaldeko g-naf.: *ninduta* / *ninduna*, *zuta* / *zuna*, *ginduta* / *ginduna*...²⁹

Baina ekialdeko muturrean ezezik, gertaera bera izango dugu bizkaieraren eremu barruan Otxandio, Oleta eta Ubideko hizkeretan ere (Yrizar 1981b, 408-409), ezberdintasun txiki bat gorabehera: Bonapartek Atharratzen, aezk. eta hegoaldeko g-naf. bildutako lekukotasunen arabera, andrazkoei eta gizonezkoei dagozkien adizkiak bereizi egiten diren bitartean (zub. *niña* ≠ *nia*, aezk. eta hegoaldeko g-naf. *nina* ≠ *nia*)³⁰, berdin-berdinak dira Erronkari (*nia*) zein Otxandio (*ñua*), Oleta (*ñoa*) eta Ubideko (*nua*) hizkeretan.

12. Mitxelenak (FHV, 306, 308 eta 359-360) *gindan*, *zindan*, *zindain* (orok. *ginen*, *zinen*, *zineten*) aurkitu zituen Burundan. Berrikuntzatat jo zituen berak, horretarako arrazoietakoa bat adizki hauen erabilpen eremu murriztean (Burunda eskualdea) ikusi zuelarik.

Berrikuntza ala arkaismo diren oraingoz alde batera utzirik, azpimarra dezagun, horregatio, *-nd-* kontsonante multzodunak bildu zituela Lafonek (1959, 134) Zuberako hegoaldean: *zyandén* / *zinandén*, *bazyandé* Larrañen, *zindén*, *bazindé* Atharratzen.

Orobat Izagirrek (1959) Erronkarin: *Gore gaztegoán zér kontént gindén San Joan-égunean (...)* *Zer úlun xáiztan gindén (...)* *Éz gindézun akaitan ere* (296. or.); *Ni nésكاتو nindélarik (...)* *Dántzatan gindénian* (314. or.).

K. Artolak (1977) bilduak dira beste hauek: *Irurak xúntatan gindénian, ánitx elerráitan gindézun (...)*; *gú gindela kuek?* (79. or.); *Frántzian ere egon nindenez? Báietz, Frántzian egon nindézun, gazte (...)* *gindénian, xoáitan gindézun* (80. or.).

Jan honen eranskinean Artolak berak ezarritako adizkien artean ere badira horrelakoak (98. or.): *gindenian, gindezun, ninden, nindezun*.

Mitxelenak berak ere (SHLV, 246-272) tankera horretakoak bildu zituen Izaba eta Uztarrozen egin egonaldian: *xin gindiézun mártesian* (249. or.); *xuán nindénian lándaniarà (= lániarà ?)* (250. or.); *Ni xin nindiá xaz (...)* *Ni egón nindénian gáztetan Uriñan* (251. or.); *biek kobesaten eta komulgaten gindéla óyan* (271. or.).

Mendebalerago ere baziren, nonbait, *-nd-* kontsonante multzodunok, Bonapartek (1869, «Observations», xxvii) bildutako *zinda*, *ginda* (Garesen), *zinde*, *ginde* (Oltzan), *zinden*, *ginden* (Bardozen!!)... lekuko. Burundan ezezik, Zegaman ere jaso zituen Bonapartek era honetako adizkiak. Erronkarin —Bidankozen bederen— *nintzen*, *yintzen*, *gintzen*, *zintzen*... jaso zituen, hala ere, Printzeak (1872, 3).

13. Aditz izenak eratzeko, *-te* / *-tze* atzizkiez baliatu ohi da zuberera, euskalkirik gehienak (bizk. eta, antza, mendebaleko eta erdialdeko hizkera arabarrak dira joera orokor honetatik aldendu direnak) bezalatsu. Chahoren (Abbadie 1836, 175-176) arabera, aditza *-n* edo bokalez amaitzen denean, *-te* hautatzen omen du zubererak, nahiz eta *-i* bokalez amaitutakoek *-tze* zein *-te*, biak, har ditzaketen: *jeikiten* edo *jeikitzen niz*, *etchekiten* edo *etchekitzen dut*. Hala ere, *i* horren aurrean *r* edo *s* egon balitez, *-te* omen da hobetsia: *erorten niz*, *hasten niz*...

Bonaparte Printzeak, aditz izenak tajutzeko aukerez mintzo zela (1869, 6. taulan eta 1872, 24), zubereraz zenbait aditzetan (*-n* eta *-o* batez amaituetan eskuarki) tarte-katu ohi den *-i-* azpimarratu zuen: *juaiten*, *emaiten*, *joiten*, *ükheiten* esate baterako,

(29) Gogora dezagun, aezk. eta hegoaldeko g-naf. hizkera zenbaitetan (Egues, Artzibar, Erroibar, Gares eta Oltzakoetan), hitano alokutiboetan ezezik iraganeko bestelakoetan ere badugula *-n* eza: *nintze*, *zine*, *ze*, *nitue*, *zitue*... Honetaz gehiago Yrizar 1981b, 411.

(30) Bonaparteren (1869, «Observations», xvi) lekukotasunaren arabera, Sarrikota-piako hizkeran ere berberak ziren gizonezkoekiko zein andrazkoekiko alokutiboak.

baina ongi jabetu zen zubereraz kanpo ere bazirela honelakoak bai b-naf. bietan zein erron. eta baita, neurri apalagoan izan arren, lap. ere. Bonapartek, gainera, mendebaleko bizk. mintzo zen hizkera zenbaitetan erabiltzen ziren—eta egun ere oraindik erabiltzen diren— *emoiten, urteiten...* gisakoak aipatu zituen era honetako aditz izenek aspaldi zeukaten hedadura zabalagoaren ezaugarri (bizkaierari buruzko xehetasunak: Zuazo 1988a, 554).

14. Inchauspe (1858, 11-12) dugu aditz oina eta partizipioaren erabilerak zubereran dituen arauak ezartzen lehena. Aditz oina subjuntiboan, aginteran, ahaleran, geroaldiko botiboetan (*aileza gal*) eta subjuntiboko baldintzetan (*gal baleza*) erabili ohi dela esan zuen. Inchauspe, hala ere, jakinaren gainean zegoen bereizketa hori zub. ezezik, ia euskalki guztietan, mendebalekoetan (bizk. eta gip.) salbu, betetzen zela, azken hauetan betiere partizipioaz baliatzen delarik.

Erdialde eta ekialdeko hizkeretan atxiki den banaketaz ari gara hortaz, baina Lakarrak (1986, 664 hh) berrikitan gogora ekarri digunez, gip. zein bizk. zaharrea ere bizirik zegoena.

15. Antzekoa da *bait-* (zub. *beit-*) aurrizki subordinatzailearen auzia. Inchauspe (1858, 228) dugu oraingoan ere aurrizki honen berri ematen aitzindari, beronetaz baliatzen ez diren euskalki bakarrak bizk. eta gip. direla erantsiz. Azkuek (1935, 87) erakutsi bezala, baina, badira honen aztarnak gip. eta are bizk. zaharrea, beraren aspaldiko erabilera orokorra zenaren frogarria beraz.

16. Archuk (1868, 119) jakitera eman zuenez, zubereraz *-a* erantsi ohi zaie aditzei galdera esaldiak osatzeko: *yiten hiza?*, *ekharten duta?*, *ematen dugia?*... Zubereraren apartekotasuntzat jo zuen ezaugarri hau Inchauspek (1858, 38) eta, aldi berean, galdera, adverbio edo izenordain baten bidez egin ohi denean, ez dela zilegi beraren erabilera azpimarratuko, *nóiz jóan díra?*, *nóntik igáran zirayé?*... lirartekeelarik ezinbesteko aukerak.

Lafonek (1951b, 244) argitu zuenez, aditzei ezezik, besteri ere (*nika?*, *eza?*...) erants dazioke atzizki hau, nahiz eta maizenik, hori bai, aditzei lotua agertuko zaigun.

Bonaparteri (1869, «Règles», vii) zor diogu lotura hauen ondorioz gertatutako aldaketa fonetikoak zehaztu izana:

a) adizkia *-a* batez amaitzen denean, *a* hori gehienetan —nahiz ez beti— toniko bihurtzen da edo, bestela, *-eya* egiten: *díra + a > dirá / direya*; *gíra + a > girá / gireya*.

b) *-e* batez amaitzen denean, *e > i* gertatzen da edota *-ya* eranstean: *dezake + a > dezakia / dezakeya*.

c) *-ie* batez amaitzen denean, *-ya* eranstean zaio: *badie + a > badieya*.

d) *-o* batez amaitzen denean, *o > u* gertatu ohi da: *badago + a > badagua*.

e) *-io* batez amaitzen denean, *-ya* eranstean zaio: *dizakio + a > dizakioya*.

f) *-ü* batez amaitzen denean, *ü > i* izan ohi da emaitza: *badüzü + a > badüzia*.

g) bestelako guztietan, *a* huts-hutsean eranstean zaio: *badük + a > badüka; badaki + a > badakia...*

Azkuek besterik uste bazuen ere, berrikuntzat jo zuen Mitxelenak (SHLV, 670) atzizki hau eta horren frogarik garbiena (*erranen*) *dudan*, *dudala...* (hots, ahostunari eutsi dioten forma zaharrak) bezalakoan ondoan ageri zaigun (*erranen*) *duta?* (geroztik nagusitu bide den *-t* ahoskabearen gainean eraikia, alegia) tankerako aldaeretan datza.

Berrikuntza edo arkaismo, ezaguna eta erabilia da Zuberoatik kanpo ere. Bonapartek (1867, 2-3) jakitera eman bezala, erron., zaraitz. eta b-naf. bietara hedatzen da beraren eremua. Ekialde osoan horrenbestez, aezk. eta mendebaleko b-naf. mintzo den Kanbo, Ezpeleta, Haltsu, Itsasu, Jatsu, Larresoro, Zuraide, Uztaritze eta Milafranga herri lapurtarretan izan ezik.

F) *Joskera*

1. Jakina ere badenez, ekialdeko euskalkietan aditz izenen objektu zuzen diren izenak genitiboan —eta ez absolutuan, mendebaleko euskalkietan legez— ezarri ohi dira: *joán da amáren ikhoústera, lánaren egitéko behár da dembóra...* Inchauspe (1858, 440-441) dugu honetaz jabetzen aurrena, baina, genitiboa erabili ahal izateko, hitza mugaturik behar zuela egon erantsiko zuen eta, hortaz, *haritzaren ostóa, behiaren ezniá...* esaten diren bezala, *ogiaren játen, ostoén eta sagarrén biltzen...* ere arauzkoak eta zuzenak izango dira. Mugagabe direnean, ostera, *háritz ósto biltzera jóan da, ardi lárru erósten ikhoúsi dut...* —abs. mugagabea, horrenbestez— ezarri beharko omen dira, *háritz ostóa, háritz adárta, árdi ílhía...* eta antzekoen ereduari jarraiki.

Genitiboaren erabilpen eremuari dagokionez, berriz, ondo zekien Inchauspek antzinako idazle lapurtarrek ere (Axular, Etcheberri eta Gasteluzar aipatu zituen horren lekuko) aukera bera egiten zutena. Orrialde batzuk beherago (505. or.), genitiboaren isoglosa *bait-* aurritzkiarenaren parekoa zela erantsiko zuen, Iparraldeko euskalkiak eta Nafarroa Garaia barnean zirela alegia.

Lakarrak (1983, 58 hh) nola Sarasolak (*Contribución*, 123) erakutsi dutenez, baina, bizk. eta gip. zaharrean ere —maiztasun txikiz izan arren— badira honelako genitiboak. Baliteke, eta horixe da Mitxelena (cf. Lakarra 1986, 660) susmoa, euskarak aspaldi aukera bikoitza —abs. zein gen.— eskaini izana eta, gerora, mendebaleko euskalkietan horietarik bata (abs.) eta ekialdekoetan bestea (gen.) nagusitu izana.

2. Ekialdeko euskalkien eta zubereraren beraren joskerari buruzko argibide gehiago ere eskaini zigun Inchauspek. Berau dugu, Gèzerekin batera, XIX. mendeko arauemaileen artean joskera auziez arduratu zen bakarra. Gèze, dena dela, Inchausperen ohar eta eritziak berresatera mugatu zen kasurik gehienetan.

Galdegaiari dagokionez, badira mendebaleko euskalkietako hiztunoi arrotz samar egiten zaizkigun esamoldeak. Alde batetik, laguntzailea inoiz partizipioaren aurrean ezarri ohi da: *nik dut igórri háurra, Joháne zen jóan lehénik* dira Inchauspek (1858, 430) aipatu zituen adibideak. Indar biziagoa ematen omen zaio horrela esaldiari, frantsesez *c'est bidez* hartzen duenaren antzekoa.

Egitura hau ez da, Peillenek (1984, 251) oraindik orain adierazi duenez, zubereraren aparteko ezaugarria, Iparralde osoan ere aski arrunta da eta.

Indar biziagoa eman asmoz, halaber, ez adberbioa, laguntzaileari barik, partizipioari erantsiko zaio inoiz: *éni dúzu ez-éman* 'c'est à moi que vous n'avez pas donné'; *nik dut ez nabi* 'c'est moi qui ne veut pas'; *hóri du ez máite* 'c'est lui qu'il n'aime pas' dira Inchauspek horren lekuko dakartzan adibideak.

3. Inchauspek (1858, 444), azkenik, partizipioa + *bait* egitura aipatu zuen zubereraren ezaugarrien artean: *zu jin báit, egínik dúket; zuk urhéntu báit, hében gutúzu*. Esamolde hauek, bere garaian ere erabiliagoak ziren *jin zireneko, úrhéntü düzüneko* bezalakoen baliokideak zirela gaineratu zuen Inchauspek.

Lafonek (1966, 236 hh), mende bat beranduago, ez zuen bildu ahal izan *bait* honen adibiderik, baina bai *baiko(z)* aldaeraren aztarna zenbait.

Lafonek, gainera, adlatiboarekin ere osa litekeela aipatu egitura erakutsi zuen, Etchahunengandik jasotako *mündü huntarik bestila baiko, han gira denak bardintzen; Besarkagiala* [Besarkagia, Larrañeko leku izena] *baiko baraxtü úrhatsa* horiek lekuko.

Lafonek ez zuen Zuberetatik kanpo egitura honen bestelako lekukorik aditu Iparralde osoan barrena, baina, mugaz honaindi, erron. eta zaraitz. jaso zituen Azkuek (*Baikoz* sarreran) beraren aztarnak, *jin baikoz loak artu du* edo *Kaur entzun-baikoz erregeari, partitu zren* horiek salatzen dutenez.

5. Zuberera eta bere kokagunea euskalkien artean

5.1. Honainokoa aurkeztutako emaitzak laburbilduz eta han-hemen sakabanaturik utzitako hariak elkarriz lotuz, ondorio nagusi bi nahiko genituzke azpimarratu. Garbi dago, alde batetik, aski euskalki bateratua dela zuberera. Ipar-mendebaleko hizkerak hausten dute, antza, batasun hori. Berrueta, Domintxine, Ithorrotze, Olhaibi, Lohitzüne, Etxarri eta Arüeko hizkerak gertuago omen daude, oro har, amikuzeratik zubereratik baino. Nolanahi ere, guk aztertutako ikertzaileen lanetan ez dugu erizpide honen sendogarri letorkeen arrazoi argiegirik aurkitu.

Hegoaldeko eskualde menditsuaren (Basabüría) eta iparraldeko leunagoaren arteko ezberdintasunak neurtzeko, ordea, baditugu bitarteko zenbait:

1. $i + a > i$ eta $ú + a > ú$ asimilazioak usuago betetzen omen dira iparraldeko hizkeretan hegoaldekoetan baino, nahiz eta azken hauetara ere hedatuz joanak diren.

2. Bokal arteko *-r-* kontsonantearen galera, halaber, biziagoa eta denboran lehenagokoa izan da iparraldean Basabürían baino. Eskualde honetan, gainera, iparraldean baino hobeto eutsi zaio /*r̄*-ren jatorrizko ebakerari.

3. Azentuaren erabilera ere bada alderik. Basabüríako hizkeretan silaba bitik gorako hitz guzti-guztiek indar azentua duten bitartean, iparraldekoetan nabarmendu nahi diren hitz haietan baizik ez da izango. Basabürían, bestalde, garbia omen da bokal tonikoaren eta atonoen arteko aldea, hura biziki ozena den bitartean, beste hauek ia aditu ere egiten ez direla. Iparraldeko hizkeretan —eta iparrekialdekoetan batipat— guztiak omen dira, aitzitik, indar bereko.

4. Zuketa alokutiboen erabilera dagokionez, maiztasun gune ezberdinak ageri dira Zuberoan barrena. Gune hauen banaketa zehatzegirik ezin egin dezakegun arren, badirudi hegoaldeko hizkeretan, oro har bederen, biziagoa dela erabilera hori iparraldekoetan baino.

5. Hitano alokutiboetako *-n* eza, azkenik, iparraldeko hizkeretan soma daitekeen ezaugarria da. Ez, ordea, Basabüríakoetan.

Ezaugarri hauetako zenbaitek aditzera ematen duenez, beraz, Basabüríako hizkerak zahartzaleago eta iparraldekoak, aldiz, berritzaileago direla ematen du eta horixe berori egiaztatzeraz dator orain artekoan aipatu ez dugun, baina Larrasquetek (1939, 17 eta 47) egina zuen ohar honetan dioena: *jin zü, eder tük, jun zü...* bezalako laburtzapenak iparraldeko hizkeretan arruntak eta arauzkoak diren bitartean, aldaera osoak (*jin düzü, eder dütü, jun düzü*) erabiltzen omen dira Basabüríakoetan.

Iparraldeko hizkeron artean ere, baina, iparrekialdekoak ziren, Larrasqueten (1934, 42) eritiz, denetan bilakaerarik azkarrena erakusten zutenak:

Enfin, —et c'est une conclusion plus générale—, dans le S.N.-O., tous les phénomènes évolutifs observés au laboratoire ont atteint une étape plus avancée que dans les autres régions souletines. Une seule exception est à noter pour les sonores fricatives *b, d, g* qui sont plus affaiblies qu'à Barcus dans la région souletine avoisinante du pays de Mixe: Ainharp, Aroue, Etcharry, Espès, etc.

5.2. Zubereraren nortasun berezia bazter-euskalki izateak ekar zezakeela ere esan dugu txosten honen sarreran eta, behin bildutako emaitzak aztertu ondoren, susmo hori egia bihurtu dela baieztatu behar. Badira, zubereraren ezaugarrien artean, gainontzeko euskalkietan galdu eta honek atxiki dituenak. Badira, halaber, zubererak berak burutu dituen berrikuntzak. Hizkuntzak eskaintzen zituen aukeretatik, zenbait euskalkik horietako bat eta beste ezberdin bat zubererak hautatu izana ere jazo da inoiz. Badira, azkenik, maiztasunik handiena zubereran dutelako edo, euskalki horren ezaugarritzat jo ohi ditugunak, baina zubereraren esparruetatik kanpo ere ezagun direnak. Ikus dezagun sail hauetako bakoitza osatzen duten ezaugarrien zerrenda:

1. *Zubererak atxiki dituen arkaismoak.*— Sail honetan sartu beharrekoak dirudite zubereraz diren bokal sudurkariak, *n, l* ondoko leherkari ahoskabeek, **rz* kontsonante multzoak (zenbait euskalkitan *s* bihurtu dena), bere azentu mota bereziak, mu-

gatzailedun eta mugatzailerik gabeko aldaeren arteko banaketak (*hon da* ≠ *hona da*, *galdurik da* ≠ *galdua da*), botibo moduak eta indikatiboko geroaldiak.

2. *Zubererak burututako berrikuntzak.*— Kopuru hazi samarra osatzen dute sail honetan bildu ditugun ezaugarriak: $u > \ddot{u}$ (eta, hortaz, $i - \ddot{u} > \ddot{u} - \ddot{u}$, $\ddot{u} - i > \ddot{u} - \ddot{u}$ asimilazioak ere bai), $o > u$, hiatotako bokal elkarketen ondorioz gertatutako aldaketak ($o + \text{bok.} > u$; $\acute{e}, \hat{u} + \text{bok.} > i$; $e, \ddot{u} + \text{bok.} > i$), hitz amaieran inoiz suertatzen diren $-u / -i$ arteko nahasketak, $au > ai$, $eu > e\ddot{u}$ ($> ei$), $i + a > i$ eta $\acute{u} + a > \acute{u}$ asimilazioak, txistukari ahostunak, bokal arteko $-r$ - kontsonantearen galera eta $/\bar{i}/$ -ren ebakera aldaketa, adlatibo sg. tartekatu ohi den mugatzailea ($-ala$), soziatiboko $-ki$ atzizkia, *hurak* erakuslea, $-(t)sa$ atzizkia, *izanen*ko tankerako geroaldi pleonastiakoak eta $-a$ galdera atzizkia.

3. *Zubererak eginiko aukera ezberdinen artean*, aditz izenarekiko objektu zuzena genitiboan jartzea aipatuko genuke, egungo bizk., gip. eta g-naf. mintzo den zenbait hizkeratik (absolutuaz baliatzen direnak hauek) saihestuz.

4. *Zubereraren mugak gaintzen dituzten ezaugarriak.*— Hauxe dugu sail guztietarik ugariena. Bokalismoetik abiatuz, honako hauek beharko dira aipatu: $u > \ddot{u}$ (Amikuze, Bardoze eta, aztarnak, b-naf. bietan. Ezin ahantzi erron. diren u / i arteko zalantzak ez eta NG-ko hainbat hizkeratan Bonapartek jasotako \acute{u} hotsa), $i - \ddot{u} > \ddot{u} - \ddot{u}$ eta $\ddot{u} - i > \ddot{u} - \ddot{u}$ asimilazioak (erron. eta aztarnak mendebaleko muturrean dagoen bizk. bertara ere iristen direla), $o > u$ (Iparralde osoan, Baztan barne), bokal sudurkariak (erron. eta Amikuzeko zenbait hizkeratan), hitz amaierako $-i / -u$ arteko zalantzak (erron. eta ezin ahantzi gertaera berbera dugula bizk. $-e / -a$ artean), $au > ai$ eta $eu > e\ddot{u} / ei$ (erron., Amikuze eta Bardozen). E.H. osoan barrena nonnahi gertatu ohi dira $i + a > i$ eta $\acute{u} + a > \acute{u}$ gisako asimilazioak (cf., adibidez, Ondarroako hizkera bizkaitarrean edo Beasaingo gipuzkoarrean). Orobat hiatotan diren bokal elkarketetako aldaketak ($e + \text{bok.} > i$ eta $o + \text{bok.} > u$ orokorrak dira eta $\ddot{u} / \acute{u} + \text{bok.} > i$, berriz, erron., b-naf. bietan eta aztarnak g-naf. bertan ere baditugu).

Kontsonantez den bezainbatean, beste hauek beharko lirateke izendatu: txistukari ahostunak (zenbait aztarna ekialdeko b-naf., ahantzi gabe beste hizkera batzutan ere izan daitezkeen parekotasunak, cf. Lekeitioko [dz]), n, l ondoko leherkari ahoskabeak (erron. eta aztarnak E.H. osoan, mendebaleko muturrean gehienbat), $*rz$ kontsonante multzoa (erron., zaraitz. eta amikuzeran). E.H. osoan zehar nonnahi gertatu ohi dira —hizkera batzuetatik besteetara maiztasun gorabeherak izan daitezkeen arren— bokal arteko $-r$ -en galera eta diptongo osteko $r > d$ aldaketa, kontsonante elkarketen ondorioz sortutako ebakera jakinak (*ez zen, bait da > etzen, baita...*), $k, t + j > [\check{c}]$ (maiztasunik handiena ekialdeko euskalkietan eta batipat erron. duen arren) eta r ondoko txistukari frikariak (erdialdeko euskalkietan nabari da afrikatuez baliatzeko joerarik biziena).

Zubereraren azentuari bagagozkio, tankera berekoa dugu amikuzeraz nahiz bardozeraz ere eta guztiz antzekoa erron., ahantzi gabe, gainera, Leizarragaren izkribuetakoaz dauzkan kideasun estuak.

Izenaren morfologiari lotuaz, beste hauek azpimarratuko ditugu: datibo pl. $-er$ (erron., zaraitz. eta b-naf. bietan), adlatibo sg. tartekatu ohi den mugatzailea (erron. eta zaraitz.), atzizki bereko $-l$ - dun aldaerak ($-ala$) (zaraitz.) eta $-t$ amaieradunak ($-rat$) (oso eremu zabalean erabiliak), soziatiboko $-ki$ (eremu zabalean erabilia hau ere) eta $-kila(n)$ (ekialdeko b-naf.), mugatzailerik gabeko eta mugatzailedun aldaeren arteko banaketa (erron. eta zaraitz. ere bai antza), *hurak* erakuslea (erron., zaraitz., aezk.) eta $-(t)sa$ atzizkia (gutxi-asko E.H. osoan, cf. Eibar eta ingurueta hizkeretan).

Aditzaren morfologian, azkenik, honako hauek aipatuko ditugu: zuketa alokutiboak (erron., zaraitz., ekialdeko b-naf.), *ükhen* ≠ *izan* (erron. eta b-naf. bietan), $-iro$ -

erroa (erron., zaraitz. eta b-naf. bietan), geroaldiko *-(r)en* (bizk. eta gip. ez beste denetan), hitano alokutiboetako *-n* eza (erron., aezk., hegoaldeko g-naf. eta bizk. zenbait hizkeratan), *gindan*, *zindan...* adizkietako *-nd-* kontsonante multzoa (erron., Bardoze, Zegama, Burundan eta, itxura, aspaldiko Gares eta Oltzako hizkeretan), *-a* galdera atzizkia (erron., zaraitz., b-naf. bietan), *baiko(z) / bait* (= *-neko*) (erron., zaraitz.). Guztiz arruntak Iparralde osoan N-N (-N) aditzetako datiboarekiko komunztadurarik eza (hau Nafarroa Garaiko hizkera batzutan ere bai) nola laguntzailea partizipioaren ezkerretara (*nik dut igorri*) ezartzeko joera eta are zabalagoa (gaurregungo bizk. eta gip. dira salbuespen bakarrak) zenbait aditz izenetan *-i-* tartekatzearen eremua, aditz oina eta partizipioa bereiztearena, objektu zuzena osatzeko genitiboaz —eta ez absolutuaz— baliatzearena eta *bait-* aurrizki subordinatzailearena.

Zubererak burututako zenbait berrikuntza ere, gainera, euskalki guzti-guztietan bete dira, hala nola aoristoen galera, aditz perifrastikoez trinkoak ordezkatu izana (ordezkatzeko hau, hala ere, bizkorragoa izan da Iparraldeko euskalkietan Hegoaldekoetan baino) eta 1. perts. sg. **-da* > *-t* bihurtu izana (erron. da *-d* atxiki duen euskalki bakarra).

5. Urria da, beraz, zubererara bakar-bakarrik mugatzen diren ezaugarrien kopurua. Hiru baizik ez gure kontuen arabera: *izanenke* gisako geroaldi pleonastikoak eta hala /*ī*/ nola **j-* kontsonanteek euskalki honetan hartu duten ebakera berezia. Azken honi dagokionean, dena den, ez da ahantzi behar, alde batetik, oso aldakorra eta nabarra dela kontsonante honen ahoskera euskalkietan barrena eta, bestetik, Bizkaiko zenbait hizkeratan ere badela beronen antz handiko hots bat, nahiz eta zertxobait afrikatuagoa izan: [dž]. Bermeo, Durango, Lekeitio, Mundaka eta Otxandioko hizkeretara hedatu zuen Azkuek (*I, J, Y* sarreran) azken honen erabilpen eremua.

Sarri askotan, ezaugarri jakin batek zubereran erdietsi duen maiztasun eta sistematikotasunak emango dio euskalki honi bere nortasun berezia. Horixe da, besteak beste, *u* > *ü* eta *o* > *u* aldaketekin, bokal arteko *-r-*en erabateko galerarekin, txistukari ahostunekin, *-(t)sa* atzizkiarekin... jazotzen dena.

6. Azken oharrak

Zuberoak bizi (izan) dituen hizkuntzaz kanpoko baldintzei itsatsia ikusten dugu, guk geuk, euskalki honen «berezitasunen» giltza. Administratiboki, ekonomikoki eta are kulturalki beste euskal herrialdeekiko jasaten duen haustura horrek eragin zuzena izan du hizkuntzaren bilakabidean, nahiz ez, horregatiko, hizkuntzaren sakoneko egitura aldarazteko adinakoa. Ez, alegia, zuberera gainerako euskalkietatik banatu eta «aparteke hizkuntza»-tzat jotzeko bestekoa.

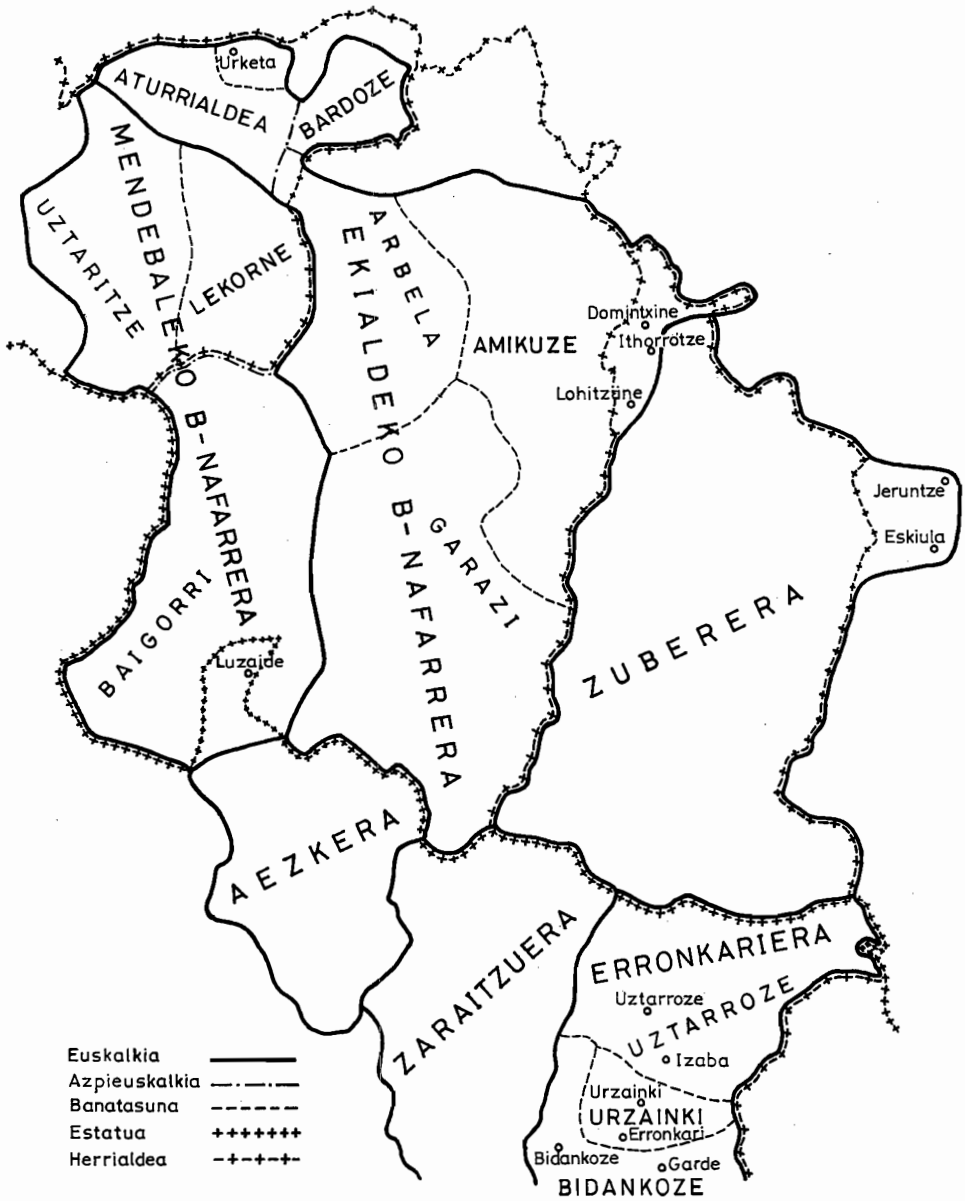
Guk geuk, aitzitik, Bonapartek bete-betean asmatu zuela esango genuke 1869an euskalkiak hiru multzo nagusitan banatzearekin. Bizkaiera, erdialdeko euskalkiak (gip., lap. eta g-naf.) eta ekialdekoak (zub., b-naf., erron., zaraitz. eta aezk.) izan zen berak ezarritako sailkapena eta sailkapen horixe egiaztatzeraz datoz, ñabardurak ñabardura, guk bildutako emaitzak. Batasun estua somatzen da zuberera, erronkaria, amikuzera eta bardozeraren artean. Batasun hori ekialdeko b-nafarrera osatzen duten gainerako hizkeretara eta zaraitzuerara ere hedatzen da sarri askotan. Hauexek dira, gure aburuz, ekialdeko euskalki multzoa osatzen duten hizkerak.

Mendebaleko b-nafarrera, hegoaldeko g-nafarrera eta aezkera, berriz, ekialdeko eta erdialdeko multzoen arteko euskalki «zubi» begitantzen zaizkigu guri geuri.

Lapurtera, gipuzkera eta iparraldeko g-nafarrera izango lirateke erdialdeko multzoaren zutabe eta ardatz.

Hirugarren multzoa «mendebalekoa» izendatuko genuke, bertan bizkaieraz gainera, behiala Errioxa, Burgos eta Araban mintzo ziren hizkerak ere sartuko genituzkeelarik. Arabako euskalki horrexek beteko zukeen, hain zuzen, erdialde eta mendebaleko multzoen arteko «zubi» lana³¹.

(31) Ikus honetaz Zuazo 1989b.

Ekialdeko euskalkiak

3. Karta

Iturria: P. de YRIZAR

4. IRUDIA: EUSKALKIAK

	MENDEBALDEA	ERDIALDEA	EKIALDEA
IPARRALDEA		Lapurtera Mendebaleko b.- nafarrera	Ekialdeko b.- nafarrera Zuberera
HEGOALDEA	Bizkaiera (Burgos eta Errioxako hizk.) (Arabako hizk.)	Gipuzkera Iparraldeko g.- nafarrera	Zaraitzuera (Erronkariera) Aezkera Hegoaldeko g.- nafarrera

AIPATUTAKO BIBLIOGRAFIA

- Abbadie, A. Th.; Chaho, J.A., 1836, *Etudes grammaticales sur la langue euskarienne*, Paris.
- Allières, J., 1986, «Petit atlas linguistique basque français «Bourciez» (II)», *FLV*, XVIII, 47. zb., 5-45.
- Aranzadi Zientzia Elkartea, *EAEL* 1983, *Euskalerriko Atlas etnolinguistikoa*, Donostia.
- Archu, J-B., 1848, *La Fontainaren aleighia berbeziak, newrt-bitzez Franzesetik Uscarara itzuliak*, La Reolen.
- , 1868, *Bi mihiren gramatika uskara eta frantsesa*, Baionan.
- Artola, K., 1977, «Erronkariko uskararen azken hatsak... eino're!!», *FLV*, IX, 25. zb., 75-107.
- Azkue, R.M., 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao. 2. arg., LGEV, 1969.
- , 1935, «Evolución de la lengua vasca», *Euskera*, XVI, I-II. zb., 61-120.
- Bonaparte, L-L., 1862, *Langue basque et langues finnoises*, Londres.
- , 1867, *Observations sur le formulaire de prône conservé naguère dans l'église d'Arbonne*, Bayonne.
- , 1869, *Le verbe basque en tableaux...*, Londres.
- , 1872, *Etudes sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal...*, Londres.
- , 1876, *Remarques sur plusieurs assertions de M. Abel Hovelacque concernant la langue basque...*, Londres.
- , 1877a, *Remarques sur certaines notes, certaines observations et certaines corrections, dont M. J. Vinson a accompagné l'essai sur la langue basque par F. Ribáry*, Londres.
- , 1877b, *Observations sur le basque de Fontarabie, d'Irun, etc.*, Paris.
- Chaho, J.A., 1856, *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin*, Bayonne.
- Darrigol, 1827, *Dissertation critique et apologetique sur la langue basque*, Bayonne.
- Duny Pétré, P., 1959, «Trois textes folkloriques basques de Basse-Navarre Orientale», *BAP*, XV, 47-60.
- Echaide, A. M., 1984, *Erizkizundi irukoitza. Iker* 3, Bilbo, Euskaltzaindia.

- , 1989, *El euskera en Navarra: Encuestas lingüísticas (1965-1967)*, Donostia, *Eusko Ikaskuntza*. (= *Hizkuntza eta Literatura*, 8. zb.).
- «Erizkizundi irukoitza», *Euskera*, VI (1925) hh.
- Fourquet, F., 1988, *Planification et développement local au Pays Basque*, Bayonne, Ikerka.
- Gaminde, I., 1986, «Esteribarreko aditzak», *FLV*, XVIII, 48. zb., 183-203.
- , 1987, «Bilboko euskara aztertzeko gai batzuk», *FLV*, XIX, 50. zb., 207-250.
- Gavel, H., 1921, *Eléments de Phonétique Basque*, Paris (= *RIEV*, XII). 2. arg., LGEV, Bilbao, 1969.
- , 1960, «Réponses souletines à un questionnaire linguistique», *Euskera*, V, 293-316.
- Gèze, L., 1873, *Eléments de grammaire basque*, Bayonne. Arg. facsimilea Donostia, Hordago, 1979.
- Inchauspe, 1858, *Le verbe basque*, Bayonne. Arg. facsimilea Donostia, Hordago, 1979.
- Irigoyen, A., (arg.) 1957, «Cartas de Inchauspe al Príncipe Luis Luciano Bonaparte», *Euskera*, II, 171-260.
- Izagirre, K., 1959, «Erronkariko euskal-ondakin batzuk», *BAP*, XV, 279-314.
- , 1961, «Erronkariko euskal-ondakin batzuk (II)», *BAP*, XVII, 391-407.
- , 1966, «Ultzamako euskeraren gai batzuk», *BAP*, XXII, 403-467.
- Jaureguiberry, C., 1953-1957, «Le verbe basque souletin», *EJ*, VII, 69-84.
- Lafon, R., 1935, «Observations sur la place de l'accent dans quelques formes basques des parlers souletins», *Mélanges Paul Laumonier*, 635-643.
- , 1937, «Tendance à la palatalisation de la sonante *u* dans les parlers basques du Nord-est», *RLiR*, XIII, 73-82.
- , 1949, «Notes sur la langue des Proverbes d'Oihenart», *Homenaje a Don Julio de Urquijo (I)*, San Sebastián, 433-445.
- , 1951a, «La langue de Bernard Dechepare», *BAP*, VII, 309-338.
- , 1951b, «Concordances morphologiques entre le basque et les langues caucasiennes», *Word*, VII, 3. zb., 227-244.
- , 1958, «Contribution à l'étude phonologique du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», *Miscelánea Homenaje a André Martinet (II)*, Universidad de La Laguna, Canarias, 77-106.
- , 1959, «Remarques sur la structure des formes verbales du parler basque de Larrau (Haute-Soule)», *Via Domitia*, VI, 133-148.
- , 1962, «Sur la voyelle *ü* en basque», *BSL*, LVII, 83-102.
- , 1965, «Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque», *Actes du Xme. Congrès International de Linguistique et Philologie romanes*, Paris, Klincksieck, 901-905.
- , 1966, «La particule *bait* en basque: ses emplois morphologiques et syntaxiques», *BSL*, LXI, 217-248.
- , 1972, «Le suffixe *-ke*, *-te* dans la conjugaison basque», *BSL*, LXVII, 239-265.
- , *Système, Le système du verbe basque au XVIe siècle*, 2. arg. Donostia, Elkar, 1980.
- Laka, I., 1989, «Astarloaren hizkuntzalaritzaz», *ASJU*, XXIII-1, 75-86.
- Lakarra, J.A., 1983, «Oharra zenbait arkaismoz», *ASJU*, XVII, 43-68.
- , 1984, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU*, XVIII-1, 163-193.
- , 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU*, XX-3, 639-681.
- Landuchio, N., 1562, *Dictionarium linguae cantabricae*, K. Mitxelena eta M. Aguden edizioa. Seminario «Julio de Urquijo» de la Excm. Diputación Provincial de Guipúzcoa, San Sebastián, 1958.
- Larrasquet, J., 1928, *Action de l'accent dans l'évolution des consonnes étudiée dans le basque souletin*, Paris, Vrin.
- , 1931, «Beñát, Larrajáko belhagilii», *RIEV*, XXII, 229-240. (2. arg., LGEV, Bilbao, 1972).
- , 1934, *Le Basque Souletin Nord-Oriental*, Paris.
- , 1939, *Le basque de la Basse-Soule orientale*, Paris, Klincksieck.
- Lécluse, F., 1826, *Manuel de la langue basque*, Bayonne. (Orain *ASJU*, XXI-3, 1987, 833-891 eta XXII-1, 1988, 99-211).

- Leizarraga, J., 1571, *Jesus Christ gure Iaunaren Testamentu Berria*, Rochellan. Arg. facsimilea Donostia, Hordago, 1979.
- López de Guereñu, G., 1958, «Voces alavesas», *Euskera*, III, 173-367.
- Mitxelena, K., 1950, «En torno a algunos aspectos del habla de Rentería (Guipúzcoa)», *BAP*, VI, 89-94.
- , *TAV* 1964, *Textos arcaicos vascos*, Ediciones Minotauro, Madrid. Arg. facsimilea *ASJU*-ren gehigarriak n° 11, San Sebastián, 1990.
- , *FHV* 1977, *Fonética Histórica Vasca*, 2ª ed. corregida y aumentada. Publicaciones del Seminario «Julio de Urquijo» de la Excma. Diputación Provincial de Guipúzcoa, San Sebastián. Reimpresión 1985.
- , *LH* 1985, *Lengua e historia*, Madrid, Paraninfo.
- , *PT* 1987, *Palabras y textos*, Bilbao, EHU/UPV.
- , *SHLV* 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, *ASJU*ren gehigarriak, 10. zb., Donostia.
- Núñez, L. C., 1976, «Fonología consonántica de un idiolecto del euskera de Zuberoa», *ASJU*, X, 153-197.
- Oihenart, A., 1656, *Noticia de las dos Vasconias, la Ibérica y la Aquitana*. J. Gorosterrazuren itzulpena, *RIEV*, XVII. (3. arg., LGEV, Bilbao, 1971).
- , 1657, *Les proverbes basques recueillis par le S. d'Oihenart, plus les poesies basques du mesme Auteur*, Paris. Facsimilea Tolosa, Eusko Ikaskuntza, 1936.
- Oyharçabal, B., 1989, «Les travaux de grammaire basque avant Larramendi», *ASJU*, XXIII-1, 59-73.
- Peillen, Tx., 1981, «Zuberoako gobernu hizkuntzak eta gure herri hortako euskalkiaren erdal maileguak», *Euskalarien Nazioarteko Jardunaldiak. Iker 1*, Euskaltzaindia, Bilbo, 405-411.
- , 1983, «Bela-ko zaldunaren zuberotar hiztegia, XVIII. mendean», *FLV*, XV, 41-42. zb., 127-146.
- , 1984, «Zuberoako euskalkiaren, Basabürüko motaz, ohar batzu», *Euskera*, XXIX-1, 249-254.
- San Martin, J., 1960, *Zirikadak*, Itxaropena, Zarautz.
- Sarasola, I., *Contribución* 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU*, XVII, 71-212. Facsimilea *ASJU*ren gehigarriak, 11 zb. Donostia, 1990.
- Tartas, I., 1666, *Oña bilceco bidia*, *RIEV*, I hh. (2. arg., LGEV, Bilbao, 1969).
- Uhlenbeck, C. C., 1909, «Contribution à une phonétique comparative des dialectes basques», *RIEV*, III. (2. arg., LGEV, Bilbao, 1969, 465-503).
- Van Eys, J. W. J., 1879, *Grammaire comparée des dialectes basques*, Paris.
- Villasante, L., 1978, *Estudios de sintaxis vasca*, Editorial franciscana, Aranzazu-Oñate.
- Yrizar, P., 1981a, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia.
- , 1981b, «Sobre las formas verbales alocutivas de pretérito desprovistas de -n final», *Odon Apraizi Omenaldia*, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz, 407-412.
- Zuazo, K., 1987, «Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarreretz», *ASJU*, XXI-3, 927-950.
- , 1988a, «El verbo regular bascongado del dialecto vizcaino gramatikaren ekarrietz», *ASJU*, XXII-2, 547-568.
- , 1988b, *Euskararen batasuna. Iker-5*, Bilbo, Euskaltzaindia-EHU/UPV.
- , 1988c, «Bizkaieraren ezaugarrietz gehiago», *ASJU*, XXII-2, 367-377.
- , 1989a, «Euskara ote da bizkaiera?», *RIEV*, XXXIV, 75-90.
- , 1989b, «Arabako euskara», *ASJU*, XXIII-1, 3-48.